

עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם

מרדכי עקיבא פרידמן

ההתחקות אחר מוסד עשרה בטלנים שבבית הכנסת בכתביהם של הרמב"ם ובנו רבנו אברהם (הראב"ם) תביא אותנו לידי עיון בכמה פרשיות, ובהן מי שתורתו אומנותו ושאלת פרנסתו, שינויים ששינה הרמב"ם בשיטותיו מחיבור לחיבור, לרבות תשובה, פירוש המשנה ומשנה תורה, דמיון מקצת חזרותיו לשיטות רש"י, פירוש סוגיה קשה בתלמוד הירושלמי לפי שיטת הרמב"ם, עיבוד סוגיית הירושלמי בתלמוד הבבלי, תלמודם של הגאונים בסוגיה בבבלי, ההתבודדות וההתנתקות לעבודת ה' במשנתם של הרמב"ם והראב"ם, קטעים חדשים מחיבורו של הראב"ם ספר המספיק לעובדי ה', תרגומן של מילים נדירות בערבית-יהודית והדמיון לביטויים ולמושגים המקובלים באסלאם ועוד.¹

א. 'כגון אנו שאין אנו צריכין לתלמודנו'

שנינו במגילה א, ג: "אי זו היא עיר גדולה כל שיש בה עשרה בוטלנים,² פחות מכאן הרי זה כפר". בירושלמי, מגילה פ"א ה"ו, ע"ב (742): "תני עשרה בטילים ממלאכתן לבית הכנסת. רב יהודה אמ' כגון אנו שאין אנו צריכין לתלמודנו".³ ובברייתא שבבבלי, מגילה ה ע"ב: "עשרה בטלנין שלבית/שבבית הכנסת".⁴

1 המשנה מצוטטת להלן על פי כ"י קאופמן. הגרסאות בכתבי יד התלמוד הבבלי על פי התקליטור של מכון ליברמן, בית המדרש לרבנים באמריקה. התלמוד הירושלמי על-פי מהדורת האקדמיה ללשון העברית (בסוגריים מספר הטור). רוב דברי רבותינו הראשונים על-פי תקליטור פרויקט השו"ת באוניברסיטת בר-אילן. בתרגומים שלהלן מערבית-יהודית נדפסו מילים עבריות, שהועתקו כמות שהן מן המקור ל'תרגום', ברווחים מורחבים. ראה את רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים בסוף המאמר. מחקר זה (מס' 560/06) נתמך על-ידי הקרן הלאומית למדע ועל ידי הקתדרה לתרבות היהודים בארצות האסלאם על שם יוסף וסיל מייזר באוניברסיטת תל-אביב. אחי פרופ' שמא יהודה פרידמן, פרופ' יואל קרמר, עורכי הספר ושני קוראים מטעמם קראו טיוטה של המאמר והעירו הערות נכוחות. להם התודה ועליי האחריות.

2 וכן בהלכות גדולות (ברלין), עמ' 227: 'בוטלנין'; ראה להלן, הערה 140. לצורה זו ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קנט (שם דוגמה זו), קסג, קסו-קסז; גרוס, משקלים, עמ' 57 ואילך.

3 ראה רטנר, אהבת ציון וירושלים, מגילה, עמ' 10-11. שם הביא חידושי מגילה לר"ן: "ובירושלמי בטלנין שאין עושין כלום אלא עומדין בבית הכנסת להתפלל מהר בשעה הראויה". מסתבר שזה פירוש של הכתוב בירושלמי ולא גרסה. לגרסות אחרות בירושלמי ראה להלן.

4 'שלבית' כגרת כ"י TS F 2 (2).77, 'שבבית' כגרת כ"י TS F 2 (2).73.

הרמב"ם ביאר ירושלמי זה באריכות בתשובה (סימן קכג):⁵

שאלה: בדבר ביאור 'עשרה בטלנין'. ואמר הירושלמי: 'בטלנין ממלאכתן בבית הכנסת, רב אמר, כגון אנו שאנו צריכין לתלמוד' וכו'.

התשובה: כוונתם בזה, שיהיו באותו מקום עשרה אנשים מזומנים לצרכי צבור, וכל אימת שיהיה שם דבר מצוה או צורך מצורכי הצבור, 7 יבטלו את עיסוקיהם ויבואו לבית הכנסת. ולפיכך אמרו 'עשרה בטלנין ממלאכתן' ולא אמרו 'עשרה בטלנין שאין להם מלאכה'. ומה שאמר 'בבית הכנסת', הוא מפני שהם נמצאים ברוב הפעמים, כל עת שמתכנס הצבור שם, בבית הכנסת. 8

'רב יהודה אמר' כגון אנו שאין אנו צריכין לתלמודנו'. כך היא הגרסה הנכונה ולא כמו שצוטט בשאלה, 9 שאמר 'שאנו צריכין לתלמודנו' וזה או טעות בנוסח או שגגה בעת הכתיבה. ומשמעם של דברי ר' יהודה הוא שאם היה תלמיד חכמי [ם] בשלב הלמידה וההעשרה 10 ולא הגיע לידי שלמות ולא היה תלמודו ערוך בפיו, אינו נמנה עם כלל עשרת הבטלנין הללו, לפי שאין הוא בטל לצרכי צבור, שיימצא בכל עת שרוצים אותו, כיוון שהוא טרוד בלימודו ובקריאתו. 11 אולם כגון ר' יהודה, שאינו צריך להתלמד, זאת אומרת, אינו צריך לעיין בספר ולהתעסק עסק גדול, 12 הריהו נמנה עם כלל עשרת הבטלנין, שהם בטלנין לצרכי צבור, כיוון שאינו צריך לתלמודו, לחזור עליו כל הזמן. וכל מי שהוא צריך

5 תשובות הרמב"ם, א, סימן קכג, עמ' 219-220 (התרגום שלהלן בשינויים, וראה שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' ר; משנה תורה [קאפח], ד, עמ' תתלג).

6 כך הגרסה בכ"י ש (הסימן של בלאו): תשובות הרמב"ם, א, עמ' 219, הערה 3, 4, לטקסט. הרמב"ם בתשובתו ציטט מדברי השואל: "שאנו צריכין לתלמודינו". במהדורת פריימן ועל-פיה במהדורת בלאו: "רב יהודה [...] לתלמודנו", וכן מסתבר, כיוון שהרמב"ם לא הזכיר בפירוש שינוי בזה.

7 במקור: "מהם מן מהמאת אלצבור". התרגום הוא של קאפח (אצל תשובות הרמב"ם, ג, עמ' 218). בלאו תרגם: "עניין מענייני הצבור". לפי המילונים למילה 'מהם' (או מְהֵמָה) שתי משמעויות: עניין קשה או מצוקה (ליין, מילון, עמ' 3045); עניין או עניין חשוב (דוזי, מילון, ב, עמ' 763, ושם: מְהֵמָה ר' מְהֵמָה; מְהֵמָה ר' מְהֵמָה/ מהמאת/ מהאם). אפשר להביא ראיה לתרגומו של קאפח לא רק מן התקבולת לביטוי העברי 'צרכי צבור' שבדברי הרמב"ם בשורה הקודמת ובסוף התשובה (ראה הערה 13), אלא גם מתעודות הגניזה, שבהן רגיל מְהֵמָה להצטרף ל'חאגאת', צרכים (למשל, כ"י TS 28.22, שורה 64) או ל'אוטאר', צרכים ובקשות (למשל, כ"י TS 18 J 5.5, שורה 51) וכיוצא בהם.

8 לשיטתו נאלץ הרמב"ם לפרש כך מפני שגרס בירושלמי "בבית הכנסת" (וכן השואל ועוד, וראה חידושי הרשב"א מגילה [דימיטרובסקי], עמ' סה, הערה 648) ולא "לבית הכנסת" כפי שלפנינו.

9 במקור: "חאל אלטלב ואלתזאיד", ראה גושן, מילון, עמ' 330.

10 במקור: "חאל אלטלב ואלתזאיד", ואפשר לתרגם: במצב של בקשת הדעת והרחבתה. ראה דוזי, מילון, ב, עמ' 51 (طلب العلم), ובדברי הרמב"ם שלהלן במקור 'להתלמד'.

11 במקור: "לאשתגאלה" וכו'. משמע לכאורה שאותו תלמיד חכמים, שאינו מפסיק מלימודו לצורכי הרבים, אין לו שום מלאכה אחרת מלבד תורתו והוא עוסק בה כל הזמן, ועיין להלן.

12 היינו, עסק גדול בלימוד - ולא דווקא בספר, כפי שהובא אצל משנה תורה (קאפח), ד, עמ' תתלג: "ולהתעסק בו' וכו' - עסק המטריד אותו מדברים אחרים". דומה שבכך מתרגם הרמב"ם את המילה 'אשתגאל', שנקט מקודם, שתרגמתי בלשון טרוד, ועניינו גם עסוק.

לתלמודו אסור לו לבטל לתלמודו לצרכי צבור אלא אם יהיה צורך גדול¹³ או שאין שם מי שימלא את מקומו.¹⁴ משה.¹⁵

מדברי הרמב"ם, שגרסת השואל, "רב אמר, כגון אנו שאנו צריכין לתלמוד" (או: "רב יהודה אמר, כגון אנו שאנו צריכין לתלמודנו"), היא שיבוש בנוסח (=פספס) של הירושלמי שלפני השואל או שגגה בשעת כתיבת השאלה, משמע שהרמב"ם לא הכיר שום גרסה מלבד הגרסה שלפניו. אבל כגרסת השואל או כיוצא בה הובאה על ידי כמה מרבתינו הראשונים, בין בחסרון 'אין' בין בתוספת 'אלא'. במובאה שמן הירושלמי בפירוש ר' חננאל למגילה ה' ע"א: "עשרה בטלנין בכנסת ממלאכתן. אמר ר' יהודה כגון אנו שאנו צריכין [לתלמודינו]"¹⁶. ובחידושי הרמב"ן למגילה ב' ע"א: "ובירושלמי תני י' בטלנים ממלאכתן לבית הכנסת רבי יהודה אומר כגון אנו שאין אנו צריכים אלא לתלמודנו". וכן בחידושי הרשב"א למגילה ה' ע"א: "בירו' תני י' בטלנין ממלאכתן בבית הכנסת ר' יהודה אומר כגון אנו שאין אנו צריכין אלא לתלמודי".¹⁷

דברי רב (ר')¹⁸ יהודה בירושלמי לפי גרסת הרמב"ם, "שאינן אנו צריכין לתלמודנו", שהיא, כאמור, גם הגרסה בכ"ל (שם: "לתלמודינו") מופלאים ומתמיהים.¹⁹ יש חכמים שהעדיפו משום כך את הגרסה "שאנו צריכין" וכו'.²⁰ אולם דווקא בשל כך יש לגרסה 'הקשה' הזאת עדיפות. קל להבין שמעתיק היה משמיט את התיבה 'אין' התמוהה במאמר זה אבל קשה להעלות על הדעת שהיה מוסיף אותה ולו כשיבוש מכאני.

פירושו של הרמב"ם לירושלמי מופלא ומעניין בפני עצמו. לדיוקו שלבטלנים הייתה מלאכה, שביטלו אותה כדי ללכת לבית הכנסת בשעת הצורך, נידרש להלן. הביטוי "אין אנו צריכין לתלמודנו" ייחודי בדברי חז"ל. ייתכן שהרמב"ם ביאר אותו לאור הביטוי "דבר שצריך תלמוד", שמשמעו שצריכים לימוד

13 במקור: 'כון מהמא עטימא'. אצל בלאו: 'עניין עצום'. ראה הערה 7.

14 ראה הלכות אבל יד, ט: "מבטלין תלמוד תורה להוצאת המת ולהכנסת כלה. במה דברים אמורים? בשאין לו כל צרכו, אבל יש לו כל צרכו אין מבטלין, וכל שאין מתעסקין בתורה חייבין להתעסק עמו". ולפי שיטת הרמב"ם בתשובה זו אפשר שאף בהלכה ההיא צריך לומר ש'מתעסקין בתורה', היינו, 'להתעסק עסק גדול'.
15 'משה' בכ"ש. ראה תשובות הרמב"ם, א, סימן קכג, עמ' 220, הערה 12, לטקסט. סופרים שהעתיקו תשובה שהרמב"ם כתב בידו ושחתם 'וכתב משה' השמיטו לפעמים 'וכתב', כי 'משה' לא כתב את ההעתק אלא הסופר. ראה פרידמן, תרומת הגניזה לחקר הרמב"ם, הערה 79.

16 פירושי ר' חננאל למגילה, עמ' טו. כנסת = בית כנסת.

17 חידושי הרשב"א מגילה (דימיטרובסקי), עמ' סה, ושם, הערה 651: "נראה שצ"ל: לתלמודי - לתלמודינו [...] ורבינו פי' הירוש' כפשוטו: שאין צורך בממונין לכך אלא כגון אנו שאין אנו מצויין בבית הכנסת מפני שאין צריכין אלא לתלמודינו הרינו כעשרה בטלנין".

18 ראה להלן, הערה 29.

19 ראה כשר, תורה שלמה, טו, עמ' 138: "ופי' [רוש] של הרמב"ם צ"ע שדוחק לומר שר"י אמר על עצמו שאינו צריך לתלמודו". וברור מדבריו שם שהוא מקשה לא רק על פירוש הרמב"ם אלא על גרסתו בירושלמי. וראה בהערה הבאה.

20 בהערה לפירוש ר' חננאל בש"ס וילנה, מגילה ה' ע"א, לאחר ציטוט הירושלמי שלפנינו: "ואולי דגי' [רסת] רבינו 'שאנו צריכין' נוחה יותר ודו"ק". ראה כשר, שם, ביאורו לגרסה בלי 'אין'.

כדי לברר אותו,²¹ אלא שבדברי הרמב"ם "צריך לתלמודו" משמעו שצריך לעיין בספרי התלמוד, לקרוא וללמוד אותם ולחזור עליהם.²²

בסוף תהליך הכשרה יגיע תלמיד חכמים ל"שלמות"²³ ואז יהיה "תלמודו ערוך בפיו".²⁴ אף על פי שאסור לתלמיד חכמים המתלמד להתפנות לכל צורכי הציבור, רשאי החכם השלם שתלמודו ערוך בפיו לעשות כך,²⁵ כי הוא אינו "מתעסק בתורה".²⁶ הביטוי שנקט פה הרמב"ם, "תלמוד ערוך בפיו", נקרה בספרות התלמודית בארבעה מקומות בלבד, וכולם בבבלי.²⁷ לאחד מהם נדרש הרמב"ם ופירש את מאמרו של ר' יוחנן: "תלמוד ערוך בפיו של ר' יהודה" (מנחות טו ע"א): "כלומר, הדבר קבלה בידו ואינו מסמיכו לשום פסוק ולא למדו באחת המידות".²⁸ אולם דומה שאין זה אלא מקרה בלבד, כי בניגוד לפירוש המשנה, בתשובתו ביאר את הירושלמי ש'תלמודו' (כולו) היה ערוך בפי רב (ר') יהודה,²⁹ היינו, שהוא ידעו על פה.³⁰

21 ראה ירושלמי, גיטין פ"ז ה"ב, מח ע"ד (1084): "אלא שהדבר צריך תלמוד". בבלי, גיטין סו ע"ב: "והדבר צריך תלמוד", וראה שם פירוש רש"י.

22 האמור על ספר מתאים לשיטתו המפורסמת של הרמב"ם על כתיבת המשנה והתלמוד. ראה רבינוביץ, יד פשוטה, הקדמה למשנה תורה, עמ' כ-כג; שילת, רמב"ם מדויק.

23 במקור: 'יכמל'. ראה תשובות הרמב"ם, ג, סימן שכג, עמ' 135, שמלמד צריך להיות 'כאמל ליעלם וידרס', מן אלכאמלין'. בתרגום הקדום, המקוצר (תשובות הרמב"ם, ב, סימן שכג, עמ' 592): 'שלם ללמד', וכן תרגם בלאו (שם, ג, עמ' 135): 'שלם ללמד ולהורות' (עדיף לדעתי: ולדרוש), 'מן השלמים'. ראה בנעט, איגרות הרמב"ם, עמ' 58: 'ליס אדעי אני אתית כמאלי אלאכיר אולא' [= אין אני טוען שהגעתי לשלמותי האחרונה מראש (ושם בהערה)]. ראה פרידמן, תרומת הגניזה לחקר הרמב"ם, הערה 370.

24 חרף דברי טברסקי, מבוא, עמ' 123, הערה 188, איני סבור שיש קשר בין 'תלמוד ערוך בפיו' זה לבין 'תלמוד ערוך' סתם בכתבי הרמב"ם.

25 בבבלי, מנחות צט ע"ב: "שאל בן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל את ר' ישמעאל כגון אני שלמדתי כל התורה כולה מהו ללמוד חכמת יונית?". ראה ליברמן, יונית ויונות, עמ' 225.

26 ראה הלכות אבל יד, ט הנזכר (לעיל, הערה 14). שיטה אחרת אצל הרא"ש למסכת כתובות, פרק ב, סימן ה: "אמרו עליו על רבי יהודה בן אילעאי שהיה מבטל תלמוד תורה להוצאת המת ולהכנסת כלה. [...] והיה דר' יהודה מייית סייעתא מיניה אע"פ שהיתה תורתו אומנתו ולא היה לו עסק אחר אלא ת"ת היה מבטל".

27 שבועות מ ע"ב; מנחות טו ע"א (בדפוסים החדשים: 'למוד', ראה דק"ס על אתר, עמ' 36, הערה ע, ובדפוס ונציה רפב, במקום ערוך: 'ארוך'); סו ע"ב; ומעילה יז ע"א, ובכולם: 'תלמוד ערוך (הוא) בפיו של ר' פלוני'. השווה את הביטוי 'תלמודו בידו' בבבלי, כתובות עז ע"ב ומקבילות (ראה דק"ס השלם, כתובות, ב, עמ' רכב); עין פרידמן, לאגדה ההיסטורית, עמ' 153-154.

28 פירוש המשנה, קדשים (מנחות ב, ב), עמ' קט (תרגום).

29 במובאה שהביא הרמב"ם מן הירושלמי: 'רב יהודה', והכוונה מן הסתם לאמורא. אבל בדבריו שלו על הירושלמי: 'ר' יהודה'. קשה לדעת אם בדיוק כך יצא מידי הרמב"ם ואם כן, עד כמה אפשר לדיוק מן הקיצור, ובייחוד לאור העובדה שלא הזכיר שום שינוי גרסה בשם החכם מן הכתוב בשאלה. בדברי הרמב"ם והרשב"א הנרמזים: רבי יהודה, ר' יהודה. כשר, תורה שלמה, טו, עמ' 138, פירש שבתנא ר' יהודה עסיקין: "שר"י ות"ק פליגי" וכו'. על חילופי 'רב' ו'רבי', ראה, למשל, פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 7, הערה 17.

30 סביר להניח, לדעתי, שתכונות השלמות בתלמוד תורה והזיכרון המופלא שייחס הרמב"ם לרב יהודה, שאינו צריך לעיין בספר, תאמו את תכונותיו וזיכרונו של הרמב"ם בעיני עצמו. אם כן, רמז זה מצטרף לעדויות על זיכרונו המופתי. ראה שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' תמד-תמה, הודאתו שבזקנתו לא תמיד זכר מקור של הלכה במשנה תורה, כפי שבוודאי זכר מקודם לכן; כ"י סופר 29, שר' חננאל בן שמואל ציטט את דברי רבנו: "השכחה, שפוגעת בבריות, לא הייתה פוגעת בי בצעירותי" (תרגום, ראה פנטון, גילוי מחדש, ועיין עוד שם, וראה על כך גם פרידמן, תרומת הגניזה לחקר הרמב"ם). משער אני שעוד רמז בפירוש המשנה נזיקין

ב. "כגון אנו שאין אנו עסוקין בתלמוד תורה"

מלבד דברי רב (ר') יהודה בסוגיה זו ("כגון אנו שאין אנו צריכין לתלמודנו"), אין הביטוי "כגון אנו" בא בתלמוד הירושלמי בשום מקום אחר חוץ מסוגיה אחת בלבד, בדברי ר' שמעון בר יוחאי ור' יוחנן,³¹ וגם עניינם הוא מי רשאי להפסיק את תלמודו לצורך גדול:

ר' יוחנן בשם ר' שמעון בן יוחי, כגון אנו שעוסקין³² בתלמוד תורה, אפי' לקרית שמע אין אנו מפסיקין.³³
ר' יוחנן אמרה על גרמיה, כגון אנו שאין אנו³⁴ עסוקין בתלמוד תורה, אפי' לתפילה אנו מפסיקין.³⁵

מאמרו המופלא של ר' יוחנן, "כגון אנו שאין אנו עסוקין בתלמוד תורה", אומר דרשני.³⁶ פירוש אפשרי עולה לכאורה מביאורו של הרמב"ם לדברי רב (ר') יהודה, "כגון אנו שאין אנו צריכין לתלמודנו". אם כן, לא אמר ר' יוחנן שאינו עוסק בתורה כלל אלא שאינו 'עסוק'³⁷ בה, וכדברי הרמב"ם, שלא היה הנ"ל צריך 'להתעסק עסק גדול' בתלמודו ולא היה טרוד בו, ולפיכך יכול להפסיק את לימודו 'אפילו לתפילה'. לפי שיטה זו רשב"י, שאמר "כגון אנו שעוסקין/שאנו עסוקין בתלמוד תורה", העיד על עצמו, שצריך לתלמודו (כאילו טרם הגיע לשלמות), וצריך 'להתלמד'. הצגה זו של מאמריהם של רשב"י ור' יוחנן מחייבת לומר שבניגוד לרשב"י הודה ר' יוחנן בכוחו הגדול בתורה.³⁸ אין צריך לומר שלא מצינו

(לסנהדרין ג, א), עמ' קנו: "כגון אנו דגמירנא וסבירנא (סנהדרין ה, ע"א), יעני אני חפצת אלנצוץ ואדרי איתאול ואקיס ואפהם אלמעאני" [= ... כלומר, אני למדתי בעל פה את הטקסטים וידוע לבאר ולהקיש ומבין אני את המשמעויות] (התרגום בשינוי).

וראה ספר המצוות (קאפח), עמ' ג, נימוק לחלוקת כל פרק במשנה תורה הלכות הלכות, לשם: "יסהל חפטה למן אראד אן יחפט שי מנה" [= להקל את ידיעתו על פה על מי שירצה ללמוד ממנו דבר על פה] (התרגום בשינוי).

31 הבדיקה לפי תקליטור פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן. הביטוי 'כגון אנו' נדיר גם בתלמוד הבבלי. מלבד הסוגיה המקבילה לדברי ר' יוחנן שבירושלמי, המובאת בסמוך, הוא נקרה שם רק בשלושה מקומות נוספים, אחד בשם ר' יוחנן (חולין פד ע"א).

32 בכ"י TS F 17.6 (ראה להלן): 'שאנו עסוקין'. במקבילה בירושלמי, שבת פ"א ה"ב, ג ע"א (368), בכ"ל, יש דילוג בשל הדומות מן 'כגון אנו' עד 'כגון אנו' שלהלן, והושלם בגיליון, ושם: 'שעסוקין'.

33 על בבלי, מנחות צט ע"ב (לפי כ"י מינכן 95): "א"ר יוחנן משו' ר' שמע' בן יוחי, אפי' לא קרא אלא ק"ש שחרית וק"ש ערבית קיים מצות לא ימוש", ראה בנוביץ, שינון, עמ' 27-28.

34 ראה להלן על נוסח קטע הגניזה הנ"ל: 'כגון אנו שאנו'.

35 ירושלמי, ברכות פ"א ה"ב, ג ע"ב (7). השווה ירושלמי, שבת פ"א ה"ב, ג ע"א (368). ראה גינצבורג, פירושים וחיידושים, א, עמ' 129-131; ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 25.

36 לפי בנוביץ, שינון, עמ' 35, דברי ר' יוחנן הם 'ניסוח אירוני', עמ' 36: "האירוניה וההומור והלעג העצמי שבדברי רבי יוחנן". אין אצלו ציון לגרסת קטע הגניזה, המובאת להלן, וצריך עיון אם סגנון של אירוניה והומור ולעג עצמי, כפי שהוא מייחס לירושלמי כאן, באים לידי ביטוי במקומות אחרים.

37 על משמעות 'עסוקין' בניגוד ל'עוסקים' ראה גינצבורג, שם, עמ' 129-130.

38 ראה ירושלמי, ברכות פ"ט ה"א, יב ע"ד (65) (על דויד המלך): "אמר ר' שמואל בר נחמן מי ימלל גבורות ה' (תהילים קו, ב), כגון אני וחביריי"; ובמקבילה במדרש תהלים (בובר), מזמור קו, עמ' 453: "הגבור שיודע מה כחו הוא יכול לספר שבחו של גבור, כך אמר דוד מי ימלל גבורות ה', אמר ר' שמואל מי ימלל גבורות ה', כגון אנו שאנו עסוקים בתורה כל צרכינו" (ראה שם, הערה ג).

שום עדות לביאור משוחזר כזה, ואין הוא תואם את התפיסה המקובלת אצל החכמים על הידרדרות הדורות.

נוסח קטע גניזה, כ"י TS F 17.6 לירושלמי, ברכות פ"א ה"ב, ג ע"ב,³⁹ פוטר אותנו לכאורה מן המתמיה שבדברי ר' יוחנן:

ר' יוחנן ב"ש ר' שמעון בן יוחי, כגון אנו שאנו עסוקין בתלמוד תורה אפילו לקרית שמע אנו מפסיקין.

ר' יוחנן אמרה על גרמיה כגון אנו שאנו עסוקין בתלמוד תורה אפילו לתפילה אנו מפסיקין.

כאן לא צוין שום הבדל בין תלמוד תורתו של רשב"י לבין תלמוד תורתו של ר' יוחנן. לפי המשך הסוגיה בירושלמי ר' יוסה מפרש את דברי ר' יוחנן כשיטת ר' חנניה בן עקביא בתוספתא, ברכות ב, ו (מהדורת ליברמן, עמ' 7): "כותבי ספרים תפלין ומזוזות מפסיקי לקרית שמע ואין מפסיקין לתפלה, ר' או' כשם שאין מפסיקין לתפילה כך אין מפסיקין לקרית שמע, ר' חנניה בן עקביא או' כשם שמפסיקין לקרית שמע כך מפסיקין לתפלה". כך בירושלמי, ברכות פ"א ה"ב, ג ע"ב (7): "אמ' ר' יוסה קומי ר' ירמיה, אתיא דר' יוחנן כר' חנינא בן עקביה".⁴⁰

אולם נוסח קטע גניזה זה קשה מיניה וביה. תיבת 'אפילו' שבדברי רשב"י ור' יוחנן מוסבת על הסיפא שבמשנה, שבת א, ב: "ומפסיקין לקריית שמע ואין מפסיקין לתפלה".⁴¹ בדברי רשב"י מוכח אפוא נוסח הירושלמי שבכ"ל: "אפי' לקרית שמע אין אנו מפסיקין". אינו מן הנמנע שאף על פי שמעתיק קטע הגניזה (או אביו) השתבש בשעה שכתב בדברי רשב"י "אפילו לקרית שמע אנו מפסיקין" הוא דייק בשעה שכתב בדברי ר' יוחנן "כגון אנו שאנו עסוקין בתלמוד תורה". אלא שחזקתו כבר נתערעה. אפשר לומר, גם כאן, שבסוגיה זו שבירושלמי יש לבכר את הגרסה הקשה: "כגון אנו שאין אנו עסוקין בתלמוד תורה".

ג. תורתו אומנותו

לא זו אלא אף זו. סביר להניח, שעדות כלשהי לנוסח כ"ל שבתלמוד הירושלמי, שבו ר' יוחנן אומר בשם רשב"י "כגון אנו שאנו עסוקין בתלמוד תורה" ובשם עצמו "כגון אנו שאין אנו עסוקין בתלמוד תורה", נמצאת בסוגיה המקבילה בתלמוד הבבלי. אין ר' יוחנן מצטט כאן את דברי רשב"י אלא מספר על מידתו בתלמוד תורה ומנגיד אותה למידתו שלו בו, במבנה של "לא שנו אלא... אבל". רשב"י וחבריו "תורתן אומנותן", ובמידת ר' יוחנן אין זכר למילים הקשות "שאינן אנו עסוקין בתלמוד תורה". בבלי, שבת יא ע"א:

דתניא חברים 42 שהיו עוסקין בתורה מפסיקין לקריאת שמע ואין מפסיקין לתפלה.

39 נדפס אצל גינצבורג, שרידי הירושלמי, עמ' 4.

40 השווה ירושלמי, שבת פ"א ה"ב, ג ע"ב (368): "אמ' ר' יוסה קומי ר' ירמיה, אתיא דר' יוחנן כר' חנניה בן עקביה". ראה בנוביץ, שינון, עמ' 37, שמציע גם להעמיד את שיטת רשב"י כשיטת ר' יהודה הנשיא שבברייתא הנרמזת.

41 כפי שציין אל נכון בנוביץ, שם, עמ' 36.

42 שמא 'חברים' שבברייתא הם תלמידי חכמים (בניגוד לחכמים), וכדברי ר' יוחנן בבבלי, בבא בתרא עה ע"א: "ואין חברים אלא תלמידי חכמים". להבדל בין תלמידי חכמים, חברים וחכמים ראה פרידמן, כתבים מימוניים, עמ' 215, והספרות שצינה שם. ויש להעיר על ירושלמי, עירובין פ"ה ה"א, כב ע"ב (473): "מיכן שהמקבל פני חבירו כילו מקבל פני שכניה". ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 290-291, 560, ציין שהגרסה 'פני חברים'

אמר רבי יוחנן, לא שנו אלא כגון רבי שמעון בן יוחי וחביריו 43 שתורתן אומנותן. 44
אבל כגון אנו מפסיקין לקריאת שמע ולתפלה. 45

כאן אין רמז שר' יוחנן ראה עצמו מי שהגיע לשלמות בתלמוד תורה,⁴⁶ אלא משתמע שדירג את עצמו מתחת לרשב"י.⁴⁷ ואמנם בעקבות הבבלי הבהיר הרמב"ם את מעלתו של רשב"י על 'חכמי תלמוד' בדין זה בפירוש המשנה לשבת א, ב ("ומפסיקין לקריאת שמע ואין מפסיקין לתפלה"). הטיטה שכתב הרמב"ם מפירוש המשנה כאן שרדה בגניזה, ונוכל אפוא לעמוד על השינויים שחלו בדבריו במהדורא בתרא ובמשנה תורה.

הטיטה, מקור 48 תרגום 49 מהד' בתרא, תרגום 51
מקור 50

שבקונדרס אחרון, עין יעקב, ושיר השירים רבה [ועוד], "נוסחא יפה היא", ומשמעה כבמקבילות: פני חכמים (ואם הדברים מדויקים אפשר שרצו לומר אפילו שהם חברים ולא חכמים ממש). אני מניח שיש להבין את הגרסה בירושלמי שלפנינו: חבירו > חב(י)ריו > חב(י)רין.

43 ראה גינצבורג, פירושים וחיידושים, א, עמ' 130: "וכמה מהדוחק לומר שחברים בברייתא משמען ר' שמעון וחבריו והכל יודעים שגם בדורותיו היה הוא יחיד בפרישותו מן העולם ובדבקותו בתלמוד תורה". ואפשר שנוספו חבריו ('וחבריו') לדברי ר' יוחנן בבבלי כדי לצרפם לברייתא ולעשות סוגיה קטנה מהם. ראה גם בנוביץ, שינון, עמ' 37.

44 בכמה כתיב יד: "שתורתן זו היא אומנותן" (וטיקן 11a; מינכן 95; Oxford Opp. Add, fol. 23). וכן הוא בחידושי הר"י אבן מיגש לבבא בתרא ח ע"א; ראה להלן. את הסתירה שבאגדה על רשב"י ובנו בבבלי, שבת לג ע"ב, "בעידן צלויי לבשו מיכסו ומצלו", תירצו בדוחק כאן בתוספות ד"ה כגון רשב"י: "הוא מצלי היינו ק"ש", וצריך לומר שמי שאמר זה לא אמר זה או שסבר בעל האגדה שהאמור כאן הוא דווקא על רשב"י 'וחבריו'.

45 ראה גינצבורג, פירושים וחיידושים, א, עמ' 129-131; בנוביץ, שינון, עמ' 35 ואילך.

46 על פי שיטת הרמב"ם בתשובתו, סימן קכג, על ר' (רב) יהודה, כנזכר לעיל. לפי בבלי, יומא פו ע"א ר' יוחנן הגדיר כחילול ה', אם הוא הולך ארבע אמות "בלא תורה ובלא תפילין". בכ"י מינכן 6, רק: "בלא תפילין". ראה דק"ס על אתר, עמ' 293, הערה ו. כפי שציין שם, בבבלי, סוכה כח ע"א נאמר גם על רבן יוחנן בן זכאי שלא הלך ארבע אמות בלא תורה ובלא תפילין. ואפשר לומר, אם כן, שבשתי מסורות אלו, אחת על רבן יוחנן בן זכאי ואחת על ר' יוחנן, יש משום השם הגורם. ראה פרידמן, השם גורם, עמ' עד-עז; פרידמן, רדופין, עמ' 328-329.

47 וכן פירש בנוביץ, שינון, עמ' 51, את הירושלמי (לפי הגרסה שלנו 'שאינו אנו' וכו').

48 כ"י TS AS 159.214; TS AS 225.272a; TS AS 159.303; TS AS 225.272b. כל אלו ועוד תשעה קטעים זהו וצורפו לדף אחד (!) ופוענחו במלאכת מחשבת מופתית על ידי הופקינס, שבת, עמ' 32, וראה שם, לוח א; שילת, שבת, עמ' קצז. הטקסט נדפס כאן בשינויים קלים, שצוינו, על פי הפענוח שלי.

49 התרגום שלי בסיוע תרגומיהם של הופקינס ושילת.

50 על-פי פירוש המשנה, מועד (שבת), עמ' יד; שילת, שם, עמ' יח-ט. העותק המקורי (נסל"ה אלאצל) של הרמב"ם לא שרד כאן ולפיכך אי אפשר לדעת, אם שינה המחבר שינוי כלשהו לפני גיבוש הנוסח הסופי. הטקסט שלהלן הוא על פי כתב יד שנכתב בידי שלמה הלוי בר שמואל 'הדיין המשכיל' זצ"ל והשווה 'אות באות ומלה במלה' לעותק המקורי (כך לפי שילת, שם, עמ' 7). ששון, מחקר מקיף, עמ' 30, הערה 32, שיער ששמואל, אביו של שלמה, היה הדיין שבבית דינו של הרמב"ם, שמואל הלוי בר' סעדיה. גויטיין, חברה, ב, עמ' 229, עמ' 572, הערה 8, קיבל זיהוי זה, וכן קיבל אותו שילת (שם; הנ"ל, רמב"ם מדויק, ספר המדע, עמ' 229).

והדה	אלמשנה	ולא	נשנית	משנה	והדה	אלמשנה	ולא	דיברה	60
אנמא	הי	מרויה	זו	אלא	בבני	אנמא	תכלמת	פי	משנה
זו	אלא	בבני	אנמא	תכלמת	פי	משנה	זו	אלא	בבני
עלי	אלפצלא	העלייה	הגדולים	אלפצלא	אלעטאם	העלייה	הגדולים	אלעטאם	אלעטאם
אלדאימין	עלי	הלומדים	תורה	אלדאימין	עלי	הלומדים	תורה	אלעטאם	אלעטאם
כגון	ר' שמעון	בן	קרא'ה	אלתורה	58	תמיד			
מתל	ר' שמעון	בן	יוחאי	וחבריו,	ואילו	מתל	רבי	שמעון	כגון
יוחאי	וחבריו	חכמי	תלמוד	57	בן	יוחאי	וחבריו	יוחאי	וחבריו,
ואנמא	חכמי	הרי	סיפרו	שהם	ואנמא	חכמי	תלמוד	הרי	חכמי
תלמוד	פירון	היו	מפסיקין	חכמי	תלמוד	אמרו	שהם	היו	מפסיקין
[באנ]	הם	52	בין	לקרית	שמע	פקאלוא	אנהם	מפסיקין	מפסיקין
מפסיקין	בין	לתפלה,	וכל	מפסיקין	בין	לקרית	שמע	מפסיקין	מפסיקין
שכן	אנו	מפסיקין	בין	לתפלה,	ואילו	שכן	אנו	מפסיקין	מפסיקין
בין	לקרית	שמע	את	תלמוד	התורה	בין	לקרית	שמע	צריך
בין	לתפלה	לתפילה,	ובתנאי	בין	לתפלה	בין	לתפלה	ואילו	צריך
ובאלאחרי	שהשעה	דוחקת.	ונאהיך	59	מן	ובאלאחרי	שהשעה	דוחקת.	ונאהיך
ואלאוכד	53	נחן	54	סואהם.		ואלאוכד	53	נחן	54
אן	נקטע	אלקראה				אן	נקטע	אלקראה	
ללצלאה	ובשרט					ללצלאה	ובשרט		
אן	ידגט	55				אן	ידגט	55	
וקת.	56					וקת.	56		

(יב), אולם לא הביאו ראייה לכך. לאחרונה מצאתי ראייה שאכן נקרא שמואל הלוי בר' סעדיה 'הדיין המשכיל'.
ראה פרידמן, מבוא חלפון, פרק ב, הערה 99; הנ"ל, תרומת הגניזה לחקר הרמב"ם, הערה 398.

51 התרגום שלי בסיוע תרגומיהם של קאפח ושילת.

52 הקריאה-ההשלמה בשתי תיבות אלה אינה ודאית. בתיבה הראשונה הרי"ש קרועה, אבל כך נראה לי. מן האות הראשונה בתיבה השנייה שרדה נקודה היכולה להתאים, לדעתי, לבי"ת יותר מאשר לאל"ף. אצל הופקינס: 'פיון [אנ]הם', וסימן את הכ"ף כמסופקת. אצל שילת: 'פיו...!'

53 ראה בלאו, מילון, עמ' 122.

54 הנו"ן והח"ת קרועות. לצורת הנו"ן הסופית, שדומה לרגלה של קו"ף, ראה, למשל, בתיבה 'לאן' בשורה 24. אצל הופקינס: 'כאן'. אצל שילת: '...ק'. על 'אלקראה' (להלן) לתלמוד תורה, ראה להלן, עמ' 802.

55 = יצגט. על הביטוי והמעטק $\text{צ}^{\circ}\text{ד}$ אצל בני ספרד, ראה בלאו, מילון, עמ' 386, המפנה לכאן.

56 אצל הופקינס ושילת: 'אלוקת' (לנו"ן) הסופית בתיבה 'פירון' שבשורה הקודמת, צורה הדומה לתורן של למ"ד בשורה זו, והיא שגרמה לטעות בקריאה).

57 הכוונה לחכמי תלמוד אחרים, וייתכן שמשום כך לא כתב 'התלמוד'.

58 כך רגיל. ראה דוזי, מילון, ב, עמ' 320: قرأ علما . השווה להלן, הערה 102, על הביטוי 'אלקראה פי אלתורה'.

59 ראה בלאו, מילון, עמ' 720-721.

60 הרמב"ם החליף לשון 'מרויה' שבטיוטה, שעניינה מסירה על פה, בתכלמת', דיברה, לשון סתמית. וכן להלן 'פ'ירון' (על פי קריאתי), (ש)סיפרו, שהחליף ב'פ'קאלוא', גם היא לשון סתמית: אמרו. אמנם הרמב"ם נקט את הביטוי 'רוי' בנוגע לדברי חז"ל במקורות אחרים (למשל, שילת, הקדמות, עמ' שכח: 'ואלתפסיר מרוי', והפירוש נמסר על פה; תשובות הרמב"ם, א, סימן קלו, עמ' 264, שורה 2; ג, סימן שכג, עמ' 136, שורה 10-11: 'וקאלו אלאויין ז"ל', ואמרו המוסרים בעל פה ז"ל [התרגום בשינוי]; לצורת הרבים 'ראויין' [ראויין] ראה

מי שהיה עוסק בתלמוד תורה והגיע זמן תפלה פוסק ומתפלל.
ואם היתה תורתו ואומנותו ואינו עושה מלאכה כלל, והיה עוסק בתורה בשעת תפלה, אינו
פוסק, שמצות תלמוד תורה גדולה ממצות תפלה.
וכל העוסק בצרכי רבים כעוסק בדברי תורה. 61

בפירוש המשנה ביאר הרמב"ם, שאין ההלכה הנרמזת ("ומפסיקין לקריית שמע ואין מפסיקין לתפלה") חלה אלא על "אלפצלא אלעטאם", כגון רשב"י וחבריו. 'פצלא' (ריבוי של 'פאל') אין משמעו כאן 'חסידים',⁶² כי אין במקום זה שום עניין לחסידות, אלא 'אנשי מעלה'.⁶³ אולם תרגמתי 'בני עלייה', כי מתקבל על הדעת שבשעה שכתב הרמב"ם ביטוי זה היו לנגד עיניו דברי רשב"י בבבלי, סוכה מה ע"ב, וסנהדרין צז ע"ב: "ראיתי בני עלייה והן מועטין [...] אם שנים הן אני ובני הן". בתוספת במהדורה בתרא אמר מפורשות במה הצטיינו בני העלייה ההם: "אלדאימין עלי קראה' אלתורה", הלומדים תורה תמיד.

לדין ש'חכמי תלמוד' מפסיקין לתפילה הוסיף הרמב"ם: קל וחומר לאחרים. את הביטוי 'ובאלאחרי ואלאוכד' שבטיטה החליף במהדורה בתרא בלשון 'ונאהיך', ודומה שסבר שהוא ביטוי תקני בערבית.⁶⁴ בטיטה אמר שמן הקל וחומר נלמד הדין בשבילנו: "נחן אן נקטע אלקראה", אנו מפסיקין את תלמוד התורה לתפילה, ובזה כלל בפירוש את עצמו. במהדורה בתרא כתב ביטוי סתמי: 'מן סואהם', אחרים, וייתכן שאין סיבה לכך אלא קיצור הלשון (וראה להלן).

המילים "אלדאימין עלי קראה' אלתורה", הלומדים תורה תמיד, שבמהדורה בתרא, מבארות את 'תורתן אומנותן'. ביטוי זה, 'תורתו אומנותו', שגור מאוד בספרות הבתר תלמודית, אבל אין הוא נקרה בתלמוד אלא במקום זה בלבד, ועוד כיוצא בו בבבלי, ברכות טז ע"ב, בתפילת הרשות שבסוף העמידה: "שתהא תורתך אומנותנו".⁶⁵ ממקומות רבים בדברי חז"ל ברור שתורה לחוד ואומנות לחוד. "רבו שלימדו תורה לא רבו שלימדו אומנות"⁶⁶ הוא. מצוות האב על הבן כוללות את שתיהן: "ללמדו

האווה, מילון, עמ' 372). ולא ברור אם השינוי שלפנינו רומז על שינוי כלשהו בדבר שיטתו על כתיבת המשנה והתלמוד.

61 ראה רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' רס.

62 כפי שיש בתרגום הקדום של יוסף בן יצחק בן אלפואל (ראה עליו מלמד, אוצר המילים, עמ' 13-15) במשנה דפוס נאפולי ובתרגומיהם של קאפח והופקינס.

63 כפי שתרגם שילת, שבת, עמ' יט, קצז.

64 על מגמה זו אצל הרמב"ם ראה הופקינס, תיקוני לשון.

65 בעדויות נוסח מיוחסת תפילה זו לחכמים שונים: ר' זירא, ר' חייא (או: ר' חייא בר אבא) ופעם ר' יוחנן (כ"י Florence II.1.7: 'ר' יוחנן'; ובהמשך: ר' זירא. בדקתי גם באתר הספרייה הלאומית של ישראל:

<http://jnul.huji.ac.il/dl/talmud/bavly/showbav1.asp?mishnanum=1&pereknum=018&masecet=01&mnuscriptnum=222&p=1&masecetindex=1&perekindex=15&numamud=1&manuscriptin=dex=1&k>. יש לציין בבבלי, מועד קטן טז ע"א-ע"ב: "חמוקי ירכיך (שה"ש ז, ב) כמו חלאים, מה ירך בסתר אף דברי תורה בסתר", ופירש רש"י: "דכתיב בסיפיה דקרא מעשה ידי אומן - התורה מעשה אומנתו של הקדוש ברוך הוא". כתיב זה, 'אומנתו' (ולא 'אומנותו'), רגיל בדברי רבותינו הראשונים במזרח ובמערב. במדרש רבה שה"ש, פרשה ז, ה, עמ' קנד: "מעשה ידי אמן, מעשה ידי אומנתו של הקב"ה" (המהדיר הקיף 'אומנתו' בסוגריים עגולים והדפיס אחריה 'אומנותו'] על-פי הוצאת למברג). השווה בבלי, סוכה מט ע"א. אינו מן הנמנע, לדעתי, שרש"י גרס כך במדרש. נמצא שתורתו אומנתו של הקב"ה!

66 תוספתא, בבא מציעא ב, ל (מהדורת ליברמן, עמ' 72) ומקבילות.

תורה ולמדו אומנות".⁶⁷ אולם לא כך לפי שיטתו של ר' נוהריי (נהוראי) שאמר: "מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה".⁶⁸

כביאורו של הרמב"ם לביטוי 'תורתן אומנותן' במהדורה בתרא של פירוש המשנה, 'אלדאימין עלי קראה' אלתורה', הלומדים תורה תמיד, כתב גם בהלכות תפילה וברכת כוהנים יב, ט: "ומי שהוא עוסק בתורה תמיד ותורתו אומנותו מותר לו לעסוק בתלמוד תורה בשעה שהקורא קורא בתורה". מקורה של הלכה זו בבבלי, ברכות ח ע"א: "רב ששת מהדר אפיה וגריס". וכתב הרי"ף, בשם 'רבואתא אחריני': "דוקא כגון רב ששת דתורתו אומנתו אבל כולי עלמ' לא, ומסתברא כוותיהו".⁶⁹ נמצא שרבנו פסק כרי"ף⁷⁰ והוסיף כביאור בראש הביטוי 'תורתו אומנותו' אותו ביאור שבפירוש המשנה: 'עוסק בתורה תמיד'.

אולם בהלכות תפילה וברכת כוהנים ו, ח, שאנו עוסקים בה, מצויה הגדרה אחרת: "תורתו אומנותו ואינו עושה מלאכה כלל". שינוי זה אינו עניין של ביאור וסגנון בלבד. אלא נראים הדברים שיש בו שינוי מהותי להלכה.⁷¹ כדי להבהיר את הדבר נעניין שוב בטייטה. שם, כאמור, ביאר רבנו שרשב"י וחבריו 'תורתן אומנותן' בכך שהם היו 'אלפצלא אלעטאם', בני העלייה הגדולים. למידה סתמית זו הילה של קדושה, שאין שום אדם בעולמנו יכול להגיע אליה. רבנו הסיק מכאן אפוא שאם ר' יוחנן ושאר 'חכמי תלמוד' לא היו בני עלייה גדולים, קל וחומר לנו. בטייטה ביטא את הקל וחומר בביטוי כפול במקור שבערבית-יהודית, והרחיב: "וכל שכן אנו מפסיקין את תלמוד התורה לתפילה" (תרגום). על פי הביאור שהוסיף במהדורה בתרא, שאותם בני העלייה הגדולים, היו 'לומדים תורה תמיד', אפשר היה להבין, שכבר בעיני ר' יוחנן הייתה שקידתם של רשב"י וחבריו, בעלת שיעור אגדי, שלא ישווה לו אדם בדורו, ומכאן דבק הרמב"ם באותה מסקנה הנלמדת מקל וחומר (אם כי, בצמצום הלשון) - לנו בזמן הזה.⁷² למסקנת הלכה למעשה, בזמן הזה, אין טעם להזכיר את דוגמת ר' יוחנן, ולכן קיצר בעל הטורים, אורח חיים, סימן קו, וכתב: "מי שתורתו אומנתו כגון רשב"י וחבריו מפסיקין ממנה לק"ש ולא לתפלה, אבל אנו מפסיקין בין לק"ש בין לתפלה", ודבריו גם תואמים את פירוש המשנה של הרמב"ם.⁷³

67 תוספתא, קידושין א, יא (מהדורות ליברמן, עמ' 279) ומקבילות.

68 תוספתא, קידושין ה, טז (מהדורות ליברמן, עמ' 298) ומקבילות.

69 הרי"ף למסכת מגילה יד ע"ב (פרק ד, רמז אלף קמא) על-פי ספר הלכות רבתי, דף 21, ע"ב. השווה הרי"ף לברכות ד ע"א (פרק א, רמז טו) בשם רבנן.

70 ראה רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' תא.

71 ראה ערוך השולחן לאו"ח, סימן קו, סעיף קטן יא-יב: "ור"י (ורבי יוחנן) פשיטא שהיתה תורתו אומנתו ואיך כתב [הרמב"ם - מע"פ] דמי שתורתו אומנתו אינו פוסק? [קושיה זו היא למעשה על הגמרא ולא על הרמב"ם - מע"פ]. האם אנחנו גדולים מר"י וצע"ג. ונראה שהרמב"ם מפרש מה שאמר כגון רשב"י וחבריו לא מירי מצד גודל מעלתם ושקידתם אלא מפני שלא עשו שום מלאכה להתפרנס" וכו'.

72 ראה ירושלמי, שבת פ"א ה"ב, ג ע"ב (369): "ר' שמעון בן יוחאי על ידי שהיה חדיד בדברי תודה" וכו'. ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 26, ציין שבמקבילה בירושלמי, ברכות פ"א ה"ב, ג ע"ב, 'תדיר' במקום 'חדיד', והעיר שהוא טעות. ראה עכשיו במהדורת האקדמיה ללשון העברית, טור 7, ושם נוספה גרסת 'חדיד' מכ"י גניזה (הכוונה לכ"י TS F 17.6, חרף הטשטוש אין ספק בקריאה בתצלום דיגיטאלי מעולה, ואצל גינצבורג, שרידי הירושלמי, עמ' 5, נדפס 'תדיר'). ויש להעיר שבכ"ל לשבת, ישנה תוספת משענת לרגלה השמאלית של הח"ת והאות דומה לתי"ו, ואולי תוקנה (במהדורה הנזכרת אין כל הערה על כך). בסוף הפסקה היא ציטט ליברמן ממסכת יראת חטא, "שכל מי שאינו תדור בתלמוד תורה" וכו', והעיר: "וא"כ משמע שאין זה סגולה מיוחדת לרשב"י".

73 השווה, למשל, שלטי הגיבורים לרי"ף לשבת ד ע"א, פרק א, רמז רפו, סימן ב: "בד"א בדורות הראשונים שתורתן אומנותן, אבל אנו מפסיקין" וכו'.

לא כך במשנה תורה, הלכות תפילה וברכת כוהנים ו, ח. כאן הפך הרמב"ם את הסדר ופתח בדינו של כל אדם: "מי שהיה עוסק בתלמוד תורה והגיע זמן תפלה פוסק ומתפלל", בלי ציון של 'אנו' והזמן הזה. מיד לאחר מכן הביא את היוצא מן הכלל, וגם בו אין שום רמז לדורות הראשונים ובני עלייה גדולים: "ואם היתה תורתו אומנתו ואינו עושה מלאכה כלל, והיה עוסק בתורה בשעת תפלה, אינו פוסק" וכו'. כפשוטם של דברים, אין תנאי זה, שאין לאדם מלאכה כלל אלא תורתו אומנתו, ובשעת התפילה היה עוסק בתורה, תנאי שאדם בזמנו אינו יכול לקיימו. אדרבה, הוא תואם את מצבם של רבים. משמע שהעושה כך כדין עושה והעושה כך כדין עושה. יתרה מכן אפשר לכאורה לטעון שדבריו "שמצות תלמוד תורה גדולה ממצות תפלה" רומזים לעדיפות הנוהג כרשב", שעושה תורתו אומנתו ואינו מפסיק לתפילה.

ברור, אם כן, שבהלכה זו חזר בו הרמב"ם משיטתו הראשונה בביאור 'תורתו אומנתו' ומן ההלכה הנלמדת ממנה. ככל הנראה הוא לא שינה את ההגדרה באופן עקבי בכל כתביו, כדרכו לתקן במקום העיקרי ורק לאחר מכן, לפעמים, במקומות משניים.⁷⁴ הביאור הישן נשאר בהלכות תפילה וברכת כוהנים יב, ט, הנ"ל: "ומי שהוא עוסק בתורה תמיד ותורתו אומנתו מותר לו לעסוק בתלמוד תורה בשעה שהקורא קורא בתורה".⁷⁵

ביאורו החדש של הרמב"ם 'לתורתו אומנתו', היינו, שחוץ מתלמוד תורה 'אינו עושה מלאכה כלל', תואם את שיטת רשב"י עצמו, שהגמרא הנרמזת עוסקת בו. "רבי שמעון בן יוחי אומר אין לדבר סוף. קוצר בשעת קציר, חורש בשעת חריש, דש בשעת שרב, זורה בשעת הרוח. אימתי אדם למד תורה!?"⁷⁶ וכן את דברי ר' נוהריי (נהוראי) הנזכרים: "מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה".⁷⁷ אין ספק שרבנו הכיר היטב את המקורות הללו גם בצעירותו, ואם לא נאמר שמשום מה לא נתן את דעתו עליהם מתחילה, קשה להבין מה הביאו לידי השינוי. יש לציין שהביאור החדש תואם גם את פירוש רש"י לסוגיה שלנו, שבת יא ע"א ד"ה אבל אנו: "אבל אנו הואיל ומפסיקין תורתנו לאומנתנו, כ"ש שנפסיק לתפלה". מכאן משמע, שמי שתורתו אומנתו אינו מפסיק למלאכה כלשהי, ומן הסתם זאת כי אין הוא עושה מלאכה כלל אלא תורתו אומנתו באופן בלעדי ומוחלט.⁷⁸ לאחרונה העמיד אחי ש"י פרידמן על הדמיון בין שיטותיו של הרמב"ם בפסקי הלכה, שחזר בו בהם משיטה קודמת, לבין פירוש רש"י, והצביע על האפשרות שפירושי רש"י, שהתוודע להם רבנו, הם שהביאו אותו לידי השינויים הללו.⁷⁹ ייתכן שגם הלכה זו תואמת את המגמה ההיא.⁸⁰

74 ראה פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 557 והערה 156, והספרות שצוינה שם.

75 אמנם אפשר לתרץ שכאן זקוק תלמיד חכמים לשני הדברים, שלומד תורה תמיד ואינו עושה שום מלאכה. ראה עוד להלן על שימושו של הרמב"ם בביטוי 'תורתו אומנתו' בפירוש המשנה לאבות ד, ה, שילת, אבות, עמ' קנב. ראה גם לעיל, הערה 11, בדבר תלמידי חכמים שלפי תשובות הרמב"ם, סימן קכג, אינם מפסיקים את לימודם לצורכי ציבור, ושיערנו שאין להם שום מלאכה אחרת.

76 ספרי דברים, עמ' 90, פסקה מב. השווה בבלי, ברכות לה ע"ב (ושם: תורה/תורתו מה תהא עליה). ומשם לקח בעל האגדה בבבלי, שבת לג ע"ב: "אמר: מניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה". שיטה אחרת לבעל האגדה בבבלי, נדרים מט ע"ב: "רבי שמעון שקיל צנא על כתפיה אמר גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה" (וראה דק"ס השלם, נדרים, ב, עמ' לו).

77 תוספתא, קידושין ה, טז (מהדורת ליברמן, עמ' 298) ומקבילות.

78 לדידי נראה דחוק לפרש שהכוונה למי שתורתו קבע ומלאכתו עראי, ור' יוחנן אמר שהוא עושה את תורתו עראי ואומנתו קבע.

79 ראה פרידמן, רש"י בבית מדרש הרמב"ם.

אולם יש לתת את הדעת על פירוש הביטוי 'תורתו אומנותו' בידי אותם חכמים שהרמב"ם ראה בהם 'רבתי': הר"י אבן מיגש ורבו הר"י⁸¹. בחידושי הרמב"ן לבבא בתרא ח ע"א, בעניין פטור תלמידי חכמים ממסים:

ורבינו הגדול⁸² ז"ל פי' [רש] ארננא תשורה או ארוחה שעושין למלך כשעובר עליהן. והעיד עליו תלמידו רב יוסף הלוי ז"ל, שהיה דן שלא נאמרו דברים הללו אלא בתלמיד חכם שתורתו אומנותו, כלומר, שתורתו קבע ועסקו עראי, אבל לא במי שעסקו קבוע ואין תורתו קבע.

משמע שמי שתורתו אומנותו אינו בהכרח מי שאינו עושה מלאכה כלל. אדרבה, יש לו מלאכה או עסק, אלא "שתורתו קבע ועסקו עראי". מן הסגנון לא ברור אם ביאור זה מדברי הר"י אבן מיגש (רב יוסף הלוי) או הר"י⁸³ או שמא משל הרמב"ן עצמו. שאלה דומה אפשר לשאול על דברי הרא"ש למסכת בבא בתרא, פרק א, סימן כו:

כתב ה"ר יוסף הלוי ז"ל שמעינן [...] דכל מיני מסין ותשחורת המוטלין על הצבור, בין קבועין ובין שאין קבועין, אין ת"ח חייבין לסייע בהן את הצבור. ודוקא ת"ח שתורתן אומנותן אבל אין תורתן אומנותן חייבין, והכי קאמרי רבנן⁸⁴ ז"ל, ונראה שת"ח שיש לו אומנות או קצת משא ומתן⁸⁵ להתפרנס כדי חייו ולא להתעשר ובכל שעה שהוא פנוי מעסקו מחזור על דברי תורה ולומד דברי תורה הוא הנקרא תורתו אומנותו.

מהות הגדרת תורתו אומנותו אצל הרא"ש דומה לזו שאצל הרמב"ן, אולם היא מנוסחת בשינוי לשון הרומז על כך שאין אלו דברי הר"י אבן מיגש (או הר"י⁸⁶) אלא דבריהם של הרמב"ן והרא"ש. ואמנם בחידושי הר"י אבן מיגש לבבא בתרא ח ע"א שבידינו:

כל מיני מסין ותשחורת המוטלין על הציבור, בין קבועים בין שאינם קבועים, אין תלמידי חכמים מסייעין בהם כלל. ודוקא ת"ח המתעסקין בתורתן ותורתן זו היא אומנותן, אבל אין תורתו אומנותו אלא מתעסק במילי דעלמא, חייב במה שהצבור מתחייב, שאינו מכלל רבנן, והדין⁸⁵ קאמר רבינו הרב⁸⁶ זצ"ל.

על פי דברי הר"י אבן מיגש הללו ברור אפוא שההסבר לביטוי 'תורתו אומנותו' המובא בסוף דבריו אצל הרמב"ן והרא"ש אכן משלהם הוא. אדרבה, מדבריו שלו (ושל הר"י⁸⁷, שעליהם הסתמך) כפשוטם

80 ראה עוד להלן על הדמיון לשיטת רש"י בשינויו של הרמב"ם בדין הפסקת תלמוד תורה לתפילה, כאשר אין השעה דוחקת, ובשינוי בהגדרת עשרת הבטלנים, שאין להם מלאכה אחרת ומצויים בבית הכנסת.

81 הלכות שאלה ופקדון ה, ו: "וכן הורו רבותי רבי יוסף הלוי ורבו". ראה דברי הראב"ם: כפאיה (דנה), עמ' 178-177; טברסקי, מבוא, עמ' 8-9, 87, והמקורות שצוינו שם; פרידמן, מבוא חלפון, פרק ג, הערה 290.

82 היינו, הר"י⁸³.

83 מדברי הרמב"ן ומדברי הר"י אבן מיגש שלהלן, ברור שזו טעות, וצ"ל: "קאמר רבנו", היינו הר"י⁸⁴. החילוף בין 'רבנו' ל'רבנן' הוא טעות סופר מצויה, כי הסופרים היו מאריכים את הווי"ו שב'רבנו' והיא נראית כנו"ן סופית.

84 היינו, שהוא בעצמו עוסק במשא ומתן ולא שמוסר מעות לסוחר שיישא וייתן בשבילו (ראה להלן שיטת הרמב"ם על "מטיל מלאי לכיס תלמידי חכמים").

85 צ"ל: 'הכי', כמובא אצל הרא"ש.

86 היינו, כאמור, הר"י⁸⁵.

יש לומר, כפי הנראה, את ההפך! מי ש"תורתו זו היא"⁸⁷ אומנותו, הרי שהוא אינו "מתעסק במילי דעלמא" כל עיקר. נמצא שדברי הרמב"ם האחרונים, "ואינו עושה מלאכה כלל", תואמים גם את שיטת 'רבתי' הר"י אבן מיגש והר"ף, בניגוד לדבריו הראשונים, החולקים עליהם.

אולם לא ברור, אם הרמב"ם נתן את דעתו על דברי הר"י אבן מיגש הללו בפירושו לבבא בתרא אם לאו. בדין פטור תלמידי חכמים ממסים אכן ציטט הרמב"ם תשובה של הר"י אבן מיגש. בתשובה היא הורה הרב שאסור לקהל ליטול מסים מפלוני באנדלוס שהיה בעל פרדסים וכרמים, כי הוא היה 'תלמיד חכמים'.⁸⁸ אף על פי שלא נזכר במובאה היא "תורתו זו היא אומנותו", מסתבר שלכך התכוון הר"י אבן מיגש, כיוון שהנרמז יכול היה לאכול מפרות נכסיו ולא היה צריך לעסוק בשום אומנות. באותו דין, בהלכות תלמוד תורה ו, י ובהלכות שכנים ו, ו, הזכיר הרמב"ם 'תלמידי חכמים' אבל לא אמר כלום על תורתו אומנותו.

ועוד פירש הרמב"ם בטיטה, שאנו מפסיקים תלמוד תורה לתפילה "ובשרט אן ידגט וקת", בתנאי שהשעה דוחקת. וכך, בדין הפסקת תלמוד תורה, משתמע, כדברי הרמב"ם הללו, בתוספות לשבת יא ע"א, ד"ה כגון אנו: "היתה שעה עוברת", וכן פסק בעל המאור, הר"ן ושלטי הגיבורים.⁸⁹ בית יוסף לאורח חיים, סימן קו, ד"ה מי שתורתו אומנותו, הביא כך בשם הר"ן, אבל בשולחן ערוך שם, סימן קו, סעיף ב, לא הזכיר המחבר את התנאי. אולם הרמ"א שם פסק: "ואם אין השעה עוברת ויש לו שהות עדיין להתפלל ולקרוא ק"ש, אינו פוסק כלל", כשיטת הרמב"ם בטיטה לפירוש המשנה. רבותינו הראשונים לא יכלו לדעת שבטיטה התנה הרמב"ם את הפסקת תלמוד תורה לתפילה "בתנאי שהשעה דוחקת". אולם ממה שהשמיט לשון זו במהדורה בתרא, וכן לא הזכיר שום תנאי של השעה עוברת בהלכות תפילה וברכת כוהנים ו, ח, מוכח שחזר בו משיטתו שבצעירותו, והסיק להלכה שמי שהיה עוסק בתלמוד תורה והגיע זמן תפילה פוסק ומתפלל גם אם אין השעה עוברת.⁹⁰

אין אנו יודעים מה ראה הרמב"ם להשמיט במהדורה בתרא את התנאי הנזכר ולפסוק במשנה תורה בסתם: "מי שהיה עוסק בתלמוד תורה והגיע זמן תפילה פוסק ומתפלל", היינו, בין שזמן התפילה עובר ובין שאינו עובר.⁹¹ התהייה גדולה לאור הוראתו של רבנו שם, פרק ו, הלכה ה: "כיון שהגיע זמן מנחה גדולה לא יכנס למרחץ [...] ולא לאכול [...] ולא לדון [...] לא ישב לפני הספר [...] ואם התחיל באחת מאלו לא יפסיק אלא גומר ואחר כך מתפלל מנחה". במקום זה אין בפירוש רש"י שבידנו דברים מפורשים, אולם בבבלי, ברכות ה ע"ב ד"ה סמוך למטתי: "כל ימי נזהרתי שלא לעשות מלאכה ושלא לעסוק בתורה כשעמדת ממטתי עד שאקרא קריאת שמע ואתפלל".⁹² ושם בתוס' ד"ה אלא אימא סמוך למטתי: "ורש"י פירש אפילו ללמוד שאסור ללמוד קודם תפילה".⁹³ ואינו מן הנמנע שאף כאן יש קשר בין זה לזה.

87 גרסתו זו דומה לגרסת מקצת כתבי היד לבבלי, שבת יא ע"א, ראה לעיל, הערה 44.

88 פירוש המשנה לאבות ד, ו. ראה שילת, אבות, עמ' קנד.

89 כולם נדפסים על הר"ף לשבת פרק א, משנה ב, ה ע"א, רמז רפו. וראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג, עמ' 6-5; בנוביץ, שינון, עמ' 29-30.

90 ראה על כך שילת, שבת, עמ' יז-יח, הערה 58.

91 לדברי שילת, שם, עמ' יח, השינוי נעשה על פי הכתוב בירושלמי, שבת פ"א ה"ב, ג ע"ב (369): "הלמד לעשות לא הלמד שלא לעשות" וכו'.

92 כך בדפוס ולא בדקתי כתבי יד. ראה בהערה הבאה.

93 ראה גם ברא"ש ובטור, או"ח, סימן פט ועוד. בש"ס מאורות נוספה הערה לדברי התוספות: 'וצ'ריך] ע'יון] הרי רש"י ל'א] כ'נתב] רק שהי'ה] נזהר אבל לא שיש איסור, ומורגל בפי העולם דרש"י אוסר ללמוד קודם התפילה, ומנ"ל זאת, וצ"ע'. אולם גם לשיטת רש"י או לשיטה המיוחסת לרש"י לא נאמר בפירוש שאם התחיל

ד. עשרת הבטלנים בפירוש המשנה ובמשנה תורה

כפי שראינו לעיל, בתשובתו (סימן קכג) ביאר הרמב"ם שכוונת "עשרה בטלנין ממלאכתן בבית הכנסת",⁹⁴ היא שהיו עשרה אנשים מזומנים לצורכי ציבור, שביטלו את מלאכתם בשעת הצורך, כדי ללכת לבית הכנסת. כיוון שמהות עשרת הבטלנים שבמשנה הנרמזת לא נתבארה בתלמוד הבבלי,⁹⁵ הנחתו של מורי ורבי פרופ' שאול ליברמן ז"ל שאת הפסקה הזאת הביא הרמב"ם בהלכות הירושלמי שלו בוודאי מתקבלת על הדעת.⁹⁶ במשנה תורה (הלכות מגילה א, ח) כתב שיטה אחרת מזו שבתשובתו: "ועיר שאין בה עשרה בטלנין קבועין בבית הכנסת לצרכי צבור הרי היא ככפר".⁹⁷ כיוצא בזה א, ג (ראה להלן).⁹⁸

אולם עכשיו אנו יודעים שבאותו פרק זמן שכתב הרמב"ם את קובץ התשובות שבו סימן קכג הוא התשובה החמישית - "ענד תחרירנא דקיק אלנטר פי כל הלכה והלכה פי תאליפנא אלכביר", היינו, "בשעה שדקדקנו בעיון מדוקדק בכל הלכה והלכה בחיבורנו הגדול" - נתן את דעתו על כמה דברים שהיה צריך לשנותם ולתקנם.⁹⁹ נראים הדברים שניסוח ההלכה במשנה תורה בדבר "עשרה בטלנין קבועין בבית הכנסת" הוא פרי הדקדוק הזה. תהליך זה בוודאי נמשך לכמה זמן לאחר כתיבת התשובה על "עשרה בטלנין" ולבסוף חזר בו רבנו משיטתו בתשובה היא.

בתיקון שהרמב"ם תיקן בטקסט פירוש המשנה שלו במקום זה עדות לדקדוק שהוא בעיון מדוקדק.¹⁰⁰ בדור האחרון זכינו לכלים חדשים לבדיקת פירוש המשנה של הרמב"ם, וכבר צוינו למעלה כמה מן ההתפתחויות הללו. במהדורת הרב קאפח על פי תצלום הטופס המקורי של פירוש המשנה למגילה א, ג לשון הפירוש: "עשרה בטלנין הו אן יכון פי בית הכנסת עשרה אנאס לא צנאעה להם גיר אמור אלגמאעה ואלקראה פי אלתורה ומלאזמה בית הכנסת".¹⁰¹ ויש לתרגם: "עשרה בטלנין, היינו, שיהיו בבית הכנסת עשרה אנשים, שאין להם שום מלאכה אלא ענייני הציבור ותלמוד תורה ולהישאר בבית הכנסת".¹⁰² והעיר המהדיר שם: "ובמה"ק [ובמהדורה קמא] היו כאן עוד כמה מלים שנמחקו עד לבלי הכר".¹⁰³

ללמוד לפני שהגיע זמן התפילה, שמפסיק משהגיע, ולכן יש בזה ספק ספקא. (וראה ערוך השולחן לאו"ח, סימן קו, סעיף קטן י.)

94 ירושלמי, מגילה פ"א ה"ו, ע"ב (742) - לפי הגרסה של הרמב"ם.

95 חוץ מדברי הברייתא בבבלי, מגילה ה, ע"ב: 'עשרה בטלנין שלבית/שבבית הכנסת'.

96 ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' יג.

97 ראה רבינוביץ, יד פשוטה על אתר, עמ' תכא-תכג. שם הביא גם את לשון התשובה הנזכרת ואת פירוש המשנה והמובאה מדברי הראב"ם שנעסוק בהם להלן.

98 ראה דיונו של ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' יג, על ההבדל בין ביאורו של הרמב"ם בתשובה לבין שיטתו במשנה תורה ובפירוש המשנה.

99 ראה תשובות הרמב"ם, ג, עמ' 15-16 ('ענד תחרירנא וכו', שם, א, סימן קכח, עמ' 231, היא התשובה העשירית בקובץ), הקובץ נשלח בחודש סיוון 1177, ראה שם, סוף סימן קן, עמ' 286; שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' קצה-רג (המובאה בעמ' רו).

100 שים לב שהשינויים שרמז להם בתשובות הרמב"ם, א, סימן קכח, עמ' 231, הנ"ל, הם בפירוש המשנה.

101 פירוש המשנה, מועד, עמ' שמה. הוספתי את הנקודות המבחינות שבכתב היד המקורי.

102 התרגום במשנה דפוס נאפולי בשינוי קל: "עשרה בטלנים הוא שיהיו בבית הכנסת עשר בני אדם שלא תהיה להם שום מלאכה אלא עסקי צבור ותלמוד תורה וקביעותם בבית הכנסת". אצל קאפח: "והקריאה

את הטקסט של הטופס המקורי של פירוש המשנה של רבנו בדקתי בדיקה משולשת בזה אחר זה: מהדורת הפקסימילה, גוף כתב היד שבספרייה הלאומית של ישראל ותצלום דיגיטלי מעולה העשוי על פיו.¹⁰⁴ במילים הראשונות "עשרה בטלנין הו אן יכון פי בית הכנסת עשרה אנאס לא צנאעה להם גיר אמור אלגמאעה" (עשרה בטלנין, היינו, שיהיו בבית הכנסת עשרה אנשים, שאין להם שום מלאכה חוץ מענייני הציבור) קשה להבחין בסימני תיקון. לאחר 'אלגמאעה' הנייר מחורר ומחוק. בקושי רב ורק בסיוע הפירוש הנדפס (ודברי הראב"ם שלהלן) ניתן לזהות "ואלקראה פי אלתורה ומלא[זמה] בית הכנסת" (ותלמוד תורה ולהיש[אר] בבית הכנסת).¹⁰⁵ אחרי 'בית הכנסת' (שקשה להבחין בשרידיו עכשיו) יש מקום לעוד חמש מילים בערך. כאן הנייר מחורר ומחוק ביותר, ואף על פי שאפשר לזהות בבירור סימני אותיות כלשהן אי אפשר לקרוא כלום. יש להניח, שהרמב"ם גרד בסכין את מקום הפירוש הראשון, שממנו חזר בו, ועל הגרד כתב את הפירוש החדש¹⁰⁶ (שמילא רק חלק מן הרווח). אולם בסוף הפסקה גרמה הגרידה לבליית הנייר ולחירורו.

הראב"ם, בחלק מחיבורו 'כתאב כפאיה אלעאבדין', ספר המספיק לעובדי ה', שיצא לאור לאחרונה, העיד עדות מפורשת - שלדעתי לא הובנה אל נכון בפרסומים קודמים - על התיקון שתיקן אביו בפירוש המשנה כאן. הדברים באים לקראת סוף פרק שעניינו 'תיקון מקום התפילה' ולאחר שהטעים שבית הכנסת הוא מקדש מעט.¹⁰⁷

בתורה והשקידה על בית הכנסת" (על סמך תרגומו הניח בלידשטיין, התפילה, עמ' 283, שהכוונה לקריאת התורה בציבור). לביטוי 'אלקראה פי אלתורה', תלמוד תורה, השווה דו"ז, מילון, ב, עמ' 320: *قرأ في علم*; וראה לעיל, הערה 58, 'קראה אלתורה'. לביטוי 'ומלאזמה בית הכנסת', ולהישאר בבית הכנסת, ראה הדין שלהלן. זו דוגמה של עדיפות התרגום הקדום של יוסף בן יצחק בן אלפאל, על פני תרגום מן המקור בערבית-יהודית שנעשה בעת החדשה על-ידי חכם בקיא בשפה הערבית ומומחה מובהק בתורת הרמב"ם.

103 פירוש המשנה, מועד, עמ' שמה, הערה 14. שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' רי: "אך בגוף כה"י רואים קרע בדף, בגודל של כ-3 מילים (יש פגיעה מקבילה בעבר השני), ולא מחיקה. ונראה שהקרע נוצר לפני העתקה הראשונה, כי מילים אלו נשמטו מכל הנוסחאות". אולם אילו היה כדבריו, לא היה הרמב"ם כותב במקום הפגיעה בעבר השני של הדף, כפי שעשה. הערתו של שילת נכתבה בוודאי על פי בדיקת פיה"מ פקסימילה בלבד, ולא על פי בדיקת כתב היד המקורי, ולפני שיצאה לאור כפאיה (דנה) ובה עדות הראב"ם, שתידון להלן, על התיקון. על האפשרות ששרד בכתב יד מתימן זכר לגרסה אחרת בפירוש המשנה, ראה להלן, הערה 134.

104 פירוש המשנה פקסימילה, מועד, עמ' 392. כ"י הספרייה הלאומית של ישראל, ירושלים Heb 4 5703 (לשעבר כ"י ששון 72). תודתי נתונה לעובדי מחלקת כתבי-היד. התצלום הדיגיטלי לפי הקישור <http://jnul.huji.ac.il/dl/mss/heb57031/index.djvu?djvuopts&thumbnails=yes&zoom=page> (דף 64).

105 במהדורתו לפיה"מ כאן מן הסתם הסתייע הרב קאפח בכתבי יד תימניים. אלמלא העדויות הללו, לרבות כפאיה (דנה), הנדון להלן, הייתי אומר שכל המילים לאחר 'אלגמאעה' נמחקו, וצריך עיון.

106 ראה את המובאה מתרגום 'כתאב כפאיה אלעאבדין' של הראב"ם (ראה להלן, בסמוך) אצל מעשה רקח להלכות חמץ ומצה, פ"ה ה"ב: "וזה הדקדוק קבלתי אותו מפי אבא מארי ז"ל בעת למדי לפניו עד שהיה כתוב בחבורו בפ"ה מה' חמץ ומצה [...] וגרד ז"ל הרי זה מותר ותקן בכתב ידו" וכו'. העתקתי מכ"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 322, דף 64, ע"א (במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים שעל-יד הספרייה הלאומית של ישראל: מס' 27966), ונדמה לי שכתוב שם 'גרד' (במעשה רקח: 'גרר'). אני מניח ש'עד' שבביטוי 'עד שהיה כתוב בחבורו' הוא תרגום של הערבית 'עאד', ומשמעו כאשר עדיין היה כתוב שם. וראה רבינוביץ, יד פשוטה לשם, עמ' תקעח-תקפ. והשווה להלן כאן דברי הראב"ם בסוגיה שאנו עוסקים בה.

107 על מנהגים שונים שהשוו את בית הכנסת הבתר-תלמודי לבית המקדש, ראה עכשיו ארליך, קריאת פסקאות, עמ' 198, והספרות שצוינה שם.

- (א) וממה שצריך אתה לדעת גם כן שבהנהגת קהלות ישראל חובה לבחור מהן אנשים 108 יראי שמים, 109 מתרחקים מדבר עברה, 110 פורשים מחיי העולם הזה, חפצים בחיי העולם הבא, מתבודדים 111 תמיד בבית הכנסת לתלמוד תורה 112 ולהתפנות לעבודת ה', מתעסקים בעניין החשוב 113 הדתי הזה במקום עסקי העולם הזה. ויש לכלכל אותם בצורכיהם כפי שהוא יתעלה ציווה לעשות למען הכהנים והלויים.
- (ב) ואלו הם שהחכמים ז"ל קוראים להם 'בטלנים שלבית הכנסת'. 114 במשנת מגלה (א), (ג) כתוב: 115 'איזו היא עיר גדולה, כל שיש בה עשרה בטלנים, פחות מיכן הרי זו כפר'. ובתלמוד גם כן: 'כל כרך שאין בו עשרה בטלנים שלבית הכנסת נדון ככפר'. 116 וכבר טענו מקצת 117 המפרשים, שהכוונה בעשרת הבטלנים הללו לדיינים, לסופרים, לחזן הכנסת, למלמד תינוקות וכיוצא בהם. וזאת הייתה דעתו של אבא מארי זצ"ל גם כן בראשונה. 118 אחר כך חזר בו ממנה. והוא ז"ל כראוי חזר בו ממנה, כי אין חובה 119 לחזן ולדיין וכיוצא בהם להיות ללא עיסוק כלל ולא ששניהם ישהו 120 בבית הכנסת, כך שיקראו להם 'בטלנים שלבית הכנסת'. ולפיכך תיקן ז"ל 121 את פירושו עליהם 122
-
- 108 במקור: 'אקואם'. ראה פרידמן, מילון חלפון, ערך קום.
- 109 במקור: 'אכאר'.
- 110 במקור: 'אעפא' (רבים של 'עפיף'), כשרים, צנועים, פרושים. ראה פרידמן, המשיח בתימן, עמ' 85, הערה 5, עמ' 121.
- 111 במקור: 'מנקטעין [...] ל-', ועניינו גם מתנתקים מענייני דעלמא ומתמסרים לעבודת ה'. ראה בלאו, מילון, עמ' 554-555, 557, והדין שלהלן.
- 112 במקור: 'קראה' אלתורה'. ראה לעיל, הערה 58.
- 113 במקור: 'אלמהם' (מָהֶם), ראה לעיל, הערה 7.
- 114 על גרסת הראב"ם, 'שלבית הכנסת', ראה לעיל, הערה 4.
- 115 במקור: 'נץ', היינו, נָץ (נצץ I), ואפשר לתרגם: ושנינו במשנת מגילה, או: מפורש שם. ראה בלאו, מילון, עמ' 697-696. מסתבר, לדעתי, שכל הדוגמאות שם הן לטקסטים כתובים דווקא. על כתיבת המשנה לפי שיטת הרמב"ם ראה לעיל, הערה 22, ועל 'נצוץ' של התורה שבעל פה, לעיל, הערה 30. אחת הדוגמאות אצל בלאו, שם, עמ' 697, מתשובות הראב"ם, סימן 10, עמ' 77: "מע כונה לם ינץ אן יחל לליתומים אלא קרוב לשכר ורחוק מהפסד" [= אף על פי שלא כתוב שמותר ליתומים אלא 'קרוב לשכר ורחוק מהפסד' (התרגום בשינוי קל)].
- 116 בבלי, מגילה ג ע"ב. התיבה 'כל' מתועדת בכ"י TS F 2(1).27 (בתקליטור לעדי הנוסח של מכו לברמן, בית המדרש לרבנים: 'על?'). אין 'שלבית הכנסת' (או: 'שבבית הכנסת') בשום עד נוסח (שם) בדברי ר' יהושע בן לוי אלו. אבל בבבלי, מגילה כא ע"ב: "אמ' ר' יהושע בן לוי כנגד עשרה בטלנים שלבית הכנסת" (בשינוי נוסח קלים), וראה בבבלי, מגילה ה ע"א.
- 117 או: טען אחד.
- 118 לתרגום (של דנה) הוסיף כאן פנטון, הרמב"ם ובנו, עמ' 29, בסוגריים: "הלכות מגילה א, י" (צ"ל: א, ח), וזאת כנראה מפני שלא נתן את דעתו על התיקון בפירוש המשנה. אולם אין זכר לשיטה הנרמזת במשנה תורה, ואין סיבה לומר שהטקסט שם תוקן. על התרגום של 'חרר' (תיקון) ראה להלן, הערה 121.
- 119 במקור: 'לאזמהא', מילולית: חובת שניהם. 'לאזם', ראה דוזי, מילון, ב, עמ' 527 (שם: لازمة); בלאו, מילון, עמ' 630 (שם רק הריבוי 'לואזם'); קורינטה, מילון אנדלוסי, עמ' 479 (שם: لازم يدخل). השווה פירוש המשנה אצל שילת, אבות, עמ' קנב: 'לאזם וואגב', היינו בכפל לשון: חובה.
- 120 במקור: 'אקאמתהמא'. אין ספק שבמילה זו ביטא הראב"ם את 'מלאזמה' שבלשון הרמב"ם. ראה להלן.
- 121 במקור: 'חרר ז"ל'. דנה (ראה הציון בסוף המובאה) תרגם: 'דייק'; ופנטון, הרמב"ם ובנו, עמ' 29, קיבל את תרגומו (וכן לקטע כולו), וראה לעיל, הערה 99. 'לחרר ו' במשמעות 'תיקן טעות בספר' ראה לין, מילון,

בפירוש המשנה, על-ידי שאמר: 'עשרה בטלנים, היינו, שיהיו בבית הכנסת עשרה אנשים, שאין להם שום מלאכה אלא ענייני הציבור ותלמוד תורה ולהישאר בבית הכנסת'.¹²³
 (ג) מקדש מעט 124 ראוי שיהיו בו עובדי ה' מתבודדים, 125 כפי שהיו אנשי מעמד. וכשם שצריכים לדאוג למנות 126 דינים, שישפטו את הבריות על-פי דיני התורה במשאים ומתנים שלהם בענייני העולם הזה, כך צריכים לדאוג למנות את האנשים הללו, כדי שכל מבקש יימשך אליהם 127 ויתדמה להם, לשם תקנת עבודת ה' בישראל.¹²⁸

בפסקה (ב) שבדברי הראב"ם הללו אין רמז שהכיר את תשובת אביו (סימן קכג) על פירוש 'עשרה בטלנים' בתלמוד הירושלמי.¹²⁹ הוא אף לא ציטט כלשונו את פירוש המשנה לפני התיקון ואולי לא הכיר אותו לאשורו. לכאורה אין סיבה שלא לקבל את עדותו שהיה כתוב שם כפירוש מקצת (או: אחד) המפרשים, "שהכוונה בעשרת הבטלנים הללו לדיינים, לסופרים, לחזן הכנסת, למלמד תינוקות וכיוצא בהם".

פירוש כזה נמצא לפי כמה עדויות נוסח בשאלות (שאלתא עט): "ודוקא דאית ביה עשרה בטלנים שהיו יושבין בדברי תורה/בבית המדרש¹³⁰ ביום ובלילה. ואלו הן עשרה

בטלנים: שלשה דיינים ושמש ב"ד ושני גבאי צדקה ואחד מחלק עמהם וסופר וחזן ומלמד תינוקות".¹³¹ לא ידוע לי על שום נוסח של פירוש המשנה של הרמב"ם שבו דברים כאלה. אולם אינו מן הנמנע

-
- ב, עמ' 538; דוזי, מילון, א, עמ' 262. מוכח שזאת הכוונה, כיוון שראויים אנו בעינינו שהיה תיקון בפירוש המשנה. וראה לשון הראב"ם (בתרגום), שצוטטה לעיל, הערה 106: 'וגרד ז"ל".
- 122 על הבטלנים.
- 123 במקור: "עשרה בטלנים הו אן יכון פי בית הכנסת עשרה אנאס לא צנאעה להם גיר אמור אלגמאעה ואלקראה פי אלתורה ומלאזמה בית הכנסת". דנה תרגם: "וקריאה בתורה והיותם קשורים בבית הכנסת".
- 124 במקור: "נאיב ען אלמקדש", מילולית: ממלא מקום המקדש. אצל דנה (מראה מקום בסוף הקטע) אין הבחנה בתרגום בין דברי האב ודברי הבן: "[...] וקריאה בתורה והיותם קשורים בבית הכנסת, הממלא מקום המקדש, (אשר) ראוי שיהיו בו עובדי ה' מתבודדים" וכו'. פנטון, הרמב"ם ובנו, עמ' 30, הערה 54, בטעות ציין שהמילים "הממלא מקום המקדש" (בתרגומו של דנה) הן מפירוש המשנה של הרמב"ם.
- 125 במקור: 'מנקטעין'. ראה לעיל, הערה 111.
- 126 במקור: 'אקאמה', וכן להלן. ראה ור, מילון, עמ' 799 (קום IV).
- 127 במקור: 'לינצגי אליהם'. לא מצאתי 'צגו' VII במילונים.
- 128 כפאיה (דנה), עמ' 112-113, התרגום בשינויים. העתק המקור שם מדויק, חוץ מתוספת נקודות מבחינות. אשר למגמת ההתבודדות בדברי הראב"ם אלו ראה את הדיון שלהלן בפסקה ז.
- 129 ראה פרידמן, מחלוקת לשם שמים, עמ' 261, הערה 69, ושם דוגמה נוספת של התעלמות הראב"ם מתשובת אביו.
- 130 שינוי נוסח זה, בין 'בדברי תורה' לבין 'בבית המדרש', בעל משמעות הוא לשינויים בשיטת הרמב"ם בשאלה אם עשרת הבטלנים צריכים לשבת בבית הכנסת. שים לב, שלפי הראב"ם אצל כפאיה (דנה), עמ' 180, לא היה הרמב"ם מתפלל בבית כנסת אלא בבית מדרש; ראה פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 526.
- 131 ראה שאליות, עמ' רכא-רכב (וראה ברודי, לתולדות, עמ' 69, הערה 11). באוה"ג, מגילה, עמ' 74, סימן רע, הביא מחידושי מגילה לרבינו נסים, דף ג ע"ב: "ופי' רב אחא משבחא ז"ל בטלנים ממלאכתן וכולן נחלקים לצורך העיר. ג' מהן דיינים וכו'. מסתבר, שחלה בדברים טעות, וצ"ל: 'בטלנים ממלאכתן לצורך העיר. וכולן נחלקים, ג' מהן' וכו'. ראה בדברי המאירי שבהערה שלהלן. אף לא ברור, אם הכתוב בסוף הפסקה אצל הר"ן, "שהן יושבין כל היום בבית הכנסת וכשהוא שעת תפלה מזומנים להתפלל", שייך למובאה מן השאלות

שנמצא זכר לכך בכתב יד תימני של פירוש המשנה, שבגופו אותו נוסח (כמעט) של הפירוש שבכתב היד המקורי של הרמב"ם,¹³² אבל בשוליים רשום בכתב אחר: "י בטלנין / ג דיינים ושליח¹³³ / סופר שליח צבור / [ש]מש וגבאי צדקה".¹³⁴ אין אנו יכולים לדעת אם מאן דהו רשם כאן פירוש שמצא מאת 'מקצת (או: אחד) המפרשים', כדברי הראב"ם, או שמא העתיק את הדברים הללו מכתב-יד אחר של פירוש המשנה לרמב"ם שהגיע לתימן לפני התיקון ההוא.¹³⁵

לפירוש זה דמיון ברור לסוגיה בסנהדרין יז ע"ב:

אמ' רב יהודה אמ' רב

כל עיר שאין בה שנים אחד לדבר ואחד לשמוע אין מושיבין בה סנדרי. 136. [...]
וכמה יהא בעיר ותהא ראויה לסנדרי, מאה ועשרים (סנהדרין א, ו).

הני מאה ועשרים מאי עבידתיהו?

עשרים ושלושה כנגד סנדרי קטנה, ושלוש שורות שלעשרים ושלושה עשרים ושלושה הא
תשעין ותריין

ועשרה בטלנין שלבית הכנסת הא מאה ותרי

ושני סופרים ושני חזנים ושני בעלי דינים ושני עדים ושני זוממין ושני זוממי זוממין הא
מאה וארבי סר.

והינך שיתא

כדתניא: כל עיר שאין בה עשרה דברים הללו אין תלמיד חכמים רשאי לדור בתוכה

בית דין מכין וחובשין וקופה שלצדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלושה ובית הכנסת ובית
המדרש ובית המרחץ ובית הכסא ורופא וטבח ואומן ולבלר ומלמד תינוקות. 137.

אולם חרף הדמיון, לא מתקבל על הדעת לומר שפירוש עשרת הבטלנים שבנוסחאות ההן
שבשאלות לקוח מן הסוגיה הזאת שבסנהדרין.¹³⁸ בסוגיה, כמות שהיא לפנינו, עשרה בטלנים
שלבית הכנסת לחוד ובעלי התפקידים ההם לחוד.¹³⁹ נוסח הסוגיה מתועד בשינויים קלים בכל כתבי

או מדברי הר"ן הוא. במסעות בנימין, עמ' לט: "והם הנקראים עשרה בטלנים שאין מתעסקין בדבר אחר אלא
בצרכי צבור, ובכל ימי השבוע הם דנין לכל אנשי הארץ היהודים" וכו' (הובא כבר באוה"ג, שם).

132 אולם במקום: 'אמור אלגמאעה' [= ענייני הציבור], כאן: 'פי אמור אלגמאעה' [= בענייני הציבור].

133 קריאת התיבה מסופקת. בבית הבחירה למגילה, עמ' יח: "ובשאלות פירשו שכלם נחלקין שלשה
לדיינים ושליח שלהם" וכו'.

134 סדר מועד כ"י תימן, עמ' 308 (ראה שם, עמ' כד-כה, דברי מורג, על ההערות שבגיליונות).

135 על כתיב-יד של פירוש המשנה שהגיעו לתימן לפני שתיקן הרמב"ם את הנוסח ראה, למשל, רצהבי,
תשובות ר' יהושע, עמ' 126 (ראה שם במבוא, עמ' 17-18); פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 556, הערה 150,
עמ' 557, הערה 156, עמ' 561. וראה כהן, ארם צובה, עמ' 107-108, 110 (על כתיב יד משנה תורה
בתימן).

136 כך 'סנדרי' בכתב היד, וכן להלן.

137 המובאה על פי כתב יד הרב הרצוג 1, נבדק על פי הקישור <http://jnul.huji.ac.il/dl/talmud/bavly/>
showbav1.asp?mishnanum=2&pereknum=019&masecet=34&mnuscriptnum=2673&p=1&mascetindex=23&perekindex=16&numamud=2&manuscriptindex=2&k

138 שלא כדברי מירסקי בשאלות, עמ' רכב: "זוה לפי סנה' יז, ב, כפי שבתו"ר [= בעל תועפות ראם, ר'
יצחק פרדון] הרגיש". וראה אוה"ג לסנהדרין, עמ' קמג-קמד.

139 ראה מרגליות הים, א, עמ' 80: "והנה סוגית התלמוד שלפנינו מוכיחה כדבריו [של רש"י - מע"פ] שאלה
עשרה בטלנים הם מלבד בעלי התפקידים הללו שנפרטו בפני עצמם".

היד הידועים. בעל כורחנו עלינו לומר שלפני בעלי הנוסחאות הנרמזות של השאלות לא היה כך. גם בהלכות גדולות (מהדורת ברלין) נמצא:

תנו רבנן כל עיר שאין בה עשרה בוטלנין 140 אסור לתלמיד חכם לדור בה.
פי' עשרה בוטלנין ג' דיינים ושמש ב"ד ושני גבאי צדקה ואחד המחלק עמהם וסופר וחזן ומלמד תינוקות.
ובמקום שאין בו י' בוטלנין אילו אסור לת"ח לדור בו.
ואיכא דאמרי אף מרחץ ורופא. 141

מסתבר אפוא שבגמרא שבבבלי, סנהדרין יז ע"ב שביסוד הנוסחאות הנרמזות של השאלות והלכות גדולות לא הייתה קיימת הפסקה הסתמית "הני מאה ועשרים מאי עבידתיהו" וכו'. 'עשרה בטלנים' היו שם, אבל הם התפרשו כבעלי אותם התפקידים. כאשר נוספה הפסקה ההיא, שובצו בה 'עשרה בטלנים', כדי למלא את המניין, ותפקידם נותר ללא פירוש.
הגמרא בסנהדרין יז ע"ב שלפני הרמב"ם הייתה כמו בספרים שלנו. כך עולה במובהק מהלכות סנהדרין א, י'.

ולמה אין מעמידין סנהדרין אלא בעיר שיש בה מאה ועשרים? כדי שיהיו מהן סנהדרין של עשרים ושלושה ושלוש שורות של תשעה ושישים ועשרה בטלנין של בית הכנסת, ושני סופרים ושני חזנים ושני בעלי דינין, ושני עדים ושני זוממין, ושני זוממי זוממין, ושני גבאי צדקה ועוד אחד כדי שיהיו שלשה לחלק הצדקה, ורופא אומן, ולבלר, ומלמד תינוקות, הרי מאה ועשרים.¹⁴²

דברי הרמב"ם בפירוש המשנה למסכת מגילה הנ"ל דומים לדבריו בפירוש המשנה לסנהדרין א, ו: "ועשרה בטלנין של בית הכנסת והם אקואם¹⁴³ לא שגל להם גיר מלאכת שמים אעני אלקרא ועמארה בתי כנסיות", ובתרגום: והם אנשים שאין להם שום עיסוק אלא מלאכת שמים, רצוני לומר, תלמוד תורה ולשבת בבתי כנסיות.¹⁴⁴ בעותק המקורי של הרמב"ם אין כאן שום סימן לתיקון או לשינוי. בעל כורחנו עניין זה אומר דרשני. יש לציין שאין אנו יודעים אם ספרו המקורי של הרמב"ם לפירוש המשנה, שבידנו, הוא העותק שכתב בשעה שסיים את חיבור הפירוש בשנת אתע"ט לשטרות (1167/8),¹⁴⁵ או עותק נקי, עם שינויים, שכתב בזמן מאוחר יותר. אם כן, אפשר שהעותק הנקי לסנהדרין נכתב רק לאחר התיקון בפירוש למגילה, שעליו העיד הראב"ם. וצריך עיון.

לא מזמן זיהו ופרסם ס' הופקינס קטע מן הטיטוטה של הרמב"ם לפירוש המשנה בסנהדרין. הדף קרוע בדיוק אחרי הביטוי 'ועשרה בטלנין' ולפני הפירוש. על-פי אומדן הרווח החסר שיער המהדיר, שצריך להשלים בהמשך "של בית הכנסת והם אקואם לא שגל להם גיר מלאכת שמים" [= של בית הכנסת והם אנשים שאין להם שום עיסוק אלא מלאכת שמים], שבמהדורה בתרא, אבל לא את הביטוי "אעני

140 וכן להלן, וכן הוא 'בוטלנים' בכ"י קאופמן. ראה לעיל, הערה 2.

141 הלכות גדולות (ברלין), עמ' 227. הובא בהלכות גדולות (ירושלים), א, עמ' 475, במדור שינויי הנוסחאות, אבל אין הנוסח מדויק שם.

142 על פי שילת, הרמב"ם מדויק, ספר שופטים, עמ' ד.

143 ראה לעיל, הערה 108.

144 פירוש המשנה, נזיקין, עמ' קנב (התרגום בשינוי, ראה להלן).

145 ראה פירוש המשנה, טהרות, עמ' תשלח.

אלקראה ועמארה בתי כנסיות" [= רצוני לומר, תלמוד תורה ולשבת בבתי כנסיות], הנמצא שם. לדבריו המילים האחרונות הן ללא ספק תוספת ביאור שהוסיף הרמב"ם לאחר מכן.¹⁴⁶ אם הופקינס צדק בכך, שהמילים הנרמזות היו תוספת, אולי אינו מקרה שהמילים האחרונות בפירוש המשנה במגילה, הכתובות על המחק, מטושטשות עד שאפשר לקרוא בקושי את מקצתן בלבד. אינו מן הנמנע, אם כן, שהן נוספו שם גם כן.¹⁴⁷ כדי להבהיר את הדברים, בטבלה שלהלן הדפסנו באות קטנה יותר את המילים שבפירוש המשנה, שהן, כמשוער, לא היו בטיטה בסנהדרין ושטושטשו או שאינן קריאות בכלל במגילה.

סנהדרין, מקור	תרגום	מגילה, מקור	תרגום
ועשרה בטלנין של בית ועשרה בטלנין של בית הכנסת והם	ועשרה בטלנין, היינו, הכנסת והם	פי בית הכנסת עשרה	עשרה
אקואם לא שגל להם גיר אנשים שאין להם שום מלאכת שמים	עיסוק אלא שמים	לא צנאעו להם אנשים שאין להם שום מלאכה אלא ענייני הציבור	
אעני אלקראה ועמארה רצוני לומר, תורה ולשבת	תורה ולשבת	פי אלתורה ותלמוד תורה ולהישאר בבית כנסיות	בבית הכנסת כנסיות

מהדורה קמא של פירוש המשנה במגילה, שייחס הראב"ם לאביו, ש"עשרה בטלנין של בית הכנסת" הם "הדיינים, הסופרים, חזן הכנסת, מלמד תינוקות וכיוצא בהם", אינה עולה בקנה אחד עם הסוגיה בסנהדרין שלפניו. ואם כדברי בנו, סביר להניח, שהרמב"ם הביא סתירה זו בחשבון בשעה שתיקן את פירוש המשנה שלו למסכת מגילה.¹⁴⁸

ה. פרנסתם של עשרת הבטלנים ומי שתורתו אומנותו במשנת הרמב"ם

146 כ"י JRL B 3667, ע"ב. הופקינס, שני אוטוגרפים, עמ' 732-733. בתצלום הדיגיטלי שבאתר <http://www.library.manchester.ac.uk/eresources/imagecollections/university/genizah> על יד הקטע הגדול ישנו קטע קטן, שחובר משני קטעים קטנים מאוד, ובו שרידים משלוש שורות. בשורה השנייה אפשר לקרוא: "[..] גיר מ". צריך לבדוק אם זה יכול להיות מהמשך הביאור לעשרה בטלנין: "[לא שגל] ל[הם] גיר מ[לאכת שמים]". ואם כן, חסר רווח גדול למדי בין הקטע הגדול לקטע קטן זה. ואם לא, ייתכן שהמשך היה שונה לגמרי, ואולי ברוח תשובות הרמב"ם, סימן קכג.

147 אולם ראה לעיל, הערה 105, שעל פי מראהן אפשר היה לחשוב שהמילים הללו נמחקו!

148 על פירושים שפירש הרמב"ם בפירוש המשנה, שנמשך בהם אחרי הגאונים, ולאחר מכן חזר בו, ראה בנעט, איגרות הרמב"ם, עמ' 57-58; קאפח, איגרות הרמב"ם, עמ' קכט; שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' שה; השווה תשובות הרמב"ם, ב, סימן ריז, עמ' 383. על עניין השינויים הללו, ראה ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' יג ואילך; תוספתא כפשוטה לכתובות, עמ' 202. על זיהוי הגאונים הנרמזים באיגרתו, ראה גם שילת, רמב"ם מדויק, ספר המדע, עמ' ה, הערה 37.

בין כך ובין כך כבר סיפק הראב"ם הסבר סביר לחזרתו של אביו: "כי אין חובה לחזן ולדיין וכיוצא בהם להיות ללא עיסוק כלל ולא ששניהם ישבו בבית הכנסת, כך שיקראו להם בטלנים שלבית הכנסת". זאת על פי שיטתו המפורסמת של הרמב"ם, שאסור לבעלי המשרות התורניות¹⁴⁹ ליטול שכר מן הציבור אלא חייבים הם להתפרנס ממעשה ידיהם. בשיטה זו האריך בפירושו לאבות ד, ז (לפי גרסתו, שתיקן: "לא תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לאכל מהן" וכו'). שם פתח את הרצאת הדברים בהודעה, שלאחר שכבר היה סבור שהמשנה ברורה די צורכה, שינה את דעתו והחליט לבארה, וזאת אף על פי שידע שדבריו לא ימצאו חן בעיני גדולי התורה שבדורו.¹⁵⁰ סביר להניח, שבעקבות אותה החלטה תיקן הרמב"ם את הפירוש למגילה א, ג, אם אכן נכתב בו שעשרת הבטלנים כללו את הדיינים וכיוצא בהם.

התנגדותו של הרמב"ם לפרנסתם של לומדי התורה מקופת הציבור באה לידי ביטוי מובהק בפרשת "עשרה בטלנין ממלאכתן בבית הכנסת" בירושלמי, מגילה פ"א ה"ו, ע"ב (742), בביאור המופלא שבתשובתו (סימן קכג). לפיו הללו היו עוסקים במלאכה המוכנים תמיד לבטלה, כדי ללכת לבית הכנסת בשעת הצורך. אף חכמים שהגיעו לשלמות ולא היו צריכים ללמוד כל הזמן יכלו להימנות עם הבטלנין, ומן הסתם גם הם עסקו במלאכה. ישנה סתירה מובהקת בין הדברים הללו לבין פירוש המשנה למגילה א, ג, בביאור הבטלנין: "שאינן להם שום מלאכה חוץ מענייני הציבור, ותלמוד תורה ולהישאר בבית הכנסת", ולסנהדרין א, ו: "שאינן להם שום עיסוק אלא מלאכת שמים, רצוני לומר, ללמוד ולשבת בבתי כנסיות". בפירושים הללו תלמוד תורה הוא יסוד בהגדרת מהות הבטלנים, כמו בתשובה, אלא בהיפוכם של הדברים.¹⁵¹ במשנה תורה, הלכות מגילה א, ח: "ועיר שאין בה עשרה בטלנין קבועין בבית הכנסת לצרכי צבור" נעלם יסוד תלמוד תורה כליל.

אפשר לומר, שגם שינוי זה עולה בקנה אחד עם פירוש רש"י. בסוגיה שאנו עוסקים בה, מגילה ה ע"א, פירש רש"י: "עשרה בטלנין שבבית הכנסת שהן בטלים ממלאכתן וניזונים משל צבור כדי להיות מצויין בתפלה בבית הכנסת, דאמר מר במסכת ברכות (ו ע"ב): כיון שבא הקדוש ברוך הוא בבית הכנסת ואינו מוצא שם עשרה" וכו'. ושם, ג ע"ב: "עשרה בטלנין, שבטלנין ממלאכתן, שיהו מצויין תמיד בבית הכנסת שחרית וערבית" וכו'. בבבא קמא פב ע"א: "עשרה בטלנין, בני אדם כשירים בטלנין ממלאכתן לעסוק בצרכי ציבור ולבא קודמין לבית הכנסת כדי שיהו מצוין עשרה לעת התפלה ומתפרנסים משל צבור". ובסנהדרין יז ע"ב: "ועשרה בטלנין, עשרה בני אדם בטלנין מכל מלאכה, להיות מזומנין לבית הכנסת שחרית וערבית" וכו'.

149 שילת, אבות, עמ' קנב: "לישיבות [...] ולא לראשי גליות ולא לדיינין ולא למרבצי תורה ולא לאחד מן אלמקדמין" וכו'. נראים הדברים שכאן 'הישיבות' משמעו ראשי הישיבות. 'מקדָם' היה רב או דיין ממונה על קהילה מקומית.

150 שילת, אבות, עמ' קנב-קנד (מקור), ע-עו (תרגום וביאור, ושם מובאות מכתבי הרמב"ם האחרים ודיין בהן). ראה את הדיון והמקורות אצל פרידמן, הרמב"ם וזוטא, עמ' 497-498, ושם גם ניסיון לקשור את הדברים למחלוקת על ההנהגה במצרים שהיה הרמב"ם מעורב בה.

151 אפשר היה להעלות על הדעת ששינוי זה תואם נוסח אחר של הירושלמי, שהגיע לידי הרמב"ם, ובו גרסה הדומה לזו שבשאלה אליו: "כגון אנו שאנו צריכין לתלמודנו", או את שיטת נוסחאות השאילתות הנרמזות, ללא פירוט תפקידי עשרת הבטלנים: שלשה דיינין וכו'. אולם אין זו אלא השערה בעלמא, ולפי שעה אין בידי לשחזר את שינויי השיטות שבמקורות הללו שלב אחר שלב ואת זמניהם. וראה לעיל, שאלת העתקת פירוש המשנה, ולהלן בסמוך על פירוש רש"י.

אולם שלא כשיטת רש"י, אין הרמב"ם אומר בשום מקום שאותם עשרה בטלנין שבבית הכנסת מתפרנסים משל הציבור, והוא הדין למי שתורתו אומנותו. ללא ראייה לשינוי כזה סביר להניח שמשנתו של רבנו בפרשה זו לא זזה ממקומה.¹⁵² ראה, למשל, את דבריו בהלכות מתנות עניים י, יח:

לעולם ידחוק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות ואל ישליך אדם עצמו על הציבור, וכך ציוו חכמים ואמרו עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות. ואפלו היה חכם ומכובד, והעני, יעסוק באומנות, ואפילו באומנות מנוולת, ולא יצטרך לבריות. מוטב לפשוט עורות הנבילות בשוק ולא לומר לעם: 'חכם אני וגדול אני וכהן אני, 153 פרנסוני'. ובכך ציוו חכמים. גדולי החכמים היו מהן חוטבי עצים ונושאי הקורות ושואבי מים לגנות ועושין הברזל והפחמין ולא שאלו מן הציבור ולא קיבלו מהן כשנתנו להן. 154

מי שתורתו אומנותו יכול להיות עשיר או בעל אמצעים מועטים.¹⁵⁵ אם אמצעיו מועטים, יחיה חיי דוחק וצער, אם צריך, ואל יתפרנס מן הבריות. ואם הָעֶנִי, ואינו יכול להסתפק במועט שיש לו, כי "לא היה לו מה יאכל" (הלכות תלמוד תורה ג, ט), לא תהיה תורתו אומנותו עוד, אלא יעסוק באומנות כלשהי, ואפילו האומנות המבזה ביותר. החכמים לא היו נוהגים הפקר¹⁵⁶ בממונם של הבריות אלא סברו שלומדי התורה המתפרנסים משל אחרים, יש במעשיהם משום 'חילול השם', כי הבריות יחשבו "אלתורה צנאעא מן אלצנאיע אלתי יתמעש בהא פתהון ענדהם"¹⁵⁷ פיון פאעל הדא דבר יי בזה", שהתורה היא מלאכה ככל המלאכות, שמתפרנסים¹⁵⁸ מהן, והיא תתבזה בעיניהם, ומי שעושה כך "דבר ה' בזה" (במדבר טו, לא).¹⁵⁹

שלוש הקלות ושלוש הקלות בלבד פירט הרמב"ם שיש להקל לתלמידי חכמים בפרנסתם:¹⁶⁰ (א) ימסרו מעות לסוחר שיישא וייתן בהן והם יקבלו את הרווחים, וזה "מטיל מלאי לכיס תלמידי חכמים" (פסחים נג ע"ב).¹⁶¹ (ב) זכות קדימה במכירת סחורותיהם בשוק ובקניית סחורות בשבילם.¹⁶² (ג)

152 שיטה אחרת אצל חידושי הרשב"א מגילה (דימיטרובסקי), עמ' סו, הערה 647: "ורש"י פי' כאן ובב"ק שהם ניזונין משל צבור וכן משמע מלשון הרמב"ם בהל' מגילה הנ"ל 'קבועין בבית הכנסת לצרכי צבור'. את הסתירה בין תשובתו לבין פירוש המשנה למגילה והלכות מגילה א, ח, תירץ שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' רי: "והכוונה, מן הסתם, שמקבלים שכר בטלה קבוע על היותם מוכנים לצרכי צבור, או שהם עשירים ואינם צריכים למלאכה" וכו'. ונראים לי דבריו האחרונים מן הראשונים.

153 'וכהן אני'. ראה במהדורת פרנקל פירוש מהר"י קורקוס.

154 על פי שילת, הרמב"ם מדויק.

155 כמפורש בדברי רבנו אצל שילת, אבות, עמ' קנב. ושם הזכיר בפירוש מי ש'תורתן אומנותן'.

156 שם, במקור: 'סתביחון', התרגום בשינוי. ואפשר לתרגם גם: מתירים את ממונם של אחרים.

157 הון | ענדה (= עליה).

158 במקור: 'יתמעש'. ראה בלאו, מילון, עמ' 665, המתרגם מעש V, 'התפרנס בקושי', על פי תשובות הרמב"ם, א, סימן נא, עמ' 83: "רגל יהודי מתמעש לא ימכנה אלשרי באלוזן אלחצר", שתרגם "אדם יהודי המתפרנס בקושי ואינו יכול לקנות במעות מזמנות". אולם מוכח מן הכתוב בפירוש המשנה שמשמע התיבה 'התפרנס' סתם (וראה אצל בלאו, מילון, שם, ציונים למילונים ערביים אחרים), ויש לתרגם בתשובה ההיא, אם כן: 'המתפרנס (אבל) אינו יכול וכו'.

159 שילת, אבות, עמ' עב (התרגום בשינוי קל), קנב (המקור); השווה הלכות תלמוד תורה ג, י.

160 שילת, אבות, עמ' קנד.

161 אבל לפי רש"י שם ד"ה מטיל מלאי, הכוונה להפך, שהסוחר "נותן סחורה לתלמידי חכמים להשתכר בה". לפי דברי הרמב"ם היה צריך להיות, לכאורה: תלמידי חכמים מטילים מעות לכיס סוחר. כפי שציין שילת,

הפטור הנזכר ממסים ועבודות מסוימים. את שתי ההקלות הראשונות נימק הרמב"ם כך: "אלו הן זכויות שקבע להם ה', כפי שקבע את המתנות לכהן והמעשרות ללוי".¹⁶³ ואת הפטור ממסים השווה לפטור של הכהנים מתשלום מחצית השקל.

ו. ההיבדלות וההתבודדות; שהיית הבטלנים בבית הכנסת במשנתו של הרמב"ם

התקבולת בין שלוש ההקלות ההן לבין זכויותיהם של הכהנים והלויים מזכירה את דברי הרמב"ם בסוף הלכות שמיטה ויובל יג, יב-יג.

(יב) ולמה לא זכה לוי בנחלת ארץ ישראל ובביזתה עם אחיו? מפני שהובדל לעבוד את ה' ולשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטיו הצדיקים לרבים שנאמר 'יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל' (דברים לג, י). לפיכך הובדלו מדרכי העולם: לא עורכין מלחמה כישראל ולא נוחלין ולא זוכין לעצמן בכוח גופם, אלא הם חיל ה' שנאמר 'ברך ה' חילו' (שם לג, יא), והוא ברוך הוא זיכה להן שנאמר 'אני חלקך ונחלתך' (במדבר יח, כ).
(יג) ולא שבט לוי בלבד אלא כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבין מדעתו להיבדל לעמוד לפני ה' לשרתו (דברים י, ח) ולעבדו לדעה את ה' והלך ישר כמו שעשהו האלהים, ופרק מעל צוארו עול החשבונות הרבים אשר ביקשו בני האדם, 164 הרי זה נתקדש קודש קדשים ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים ויזכה לו בעולם הזה דבר המספיק לו כמו שזיכה לכהנים וללויים. הרי דוד אומר 'ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי' (תהילים טז, ה). 165

את הלכה יב יש להשוות לדברי הרמב"ם במורה נבוכים חלק ג, פרק לט.¹⁶⁶ שם הודגש ששבט לוי התייחד לעבודת ה' ולחכמת התורה (ולא רק להוראתה) ולפיכך לא עסק בשום מלאכה:

התרומות והמעשרות, כבר הבהיר את טעמן, 'כי אין לו חלק ונחלה עמך' (דברים יד, כט). וכבר ידעת שהטעם לכך הוא כדי שיהיה השבט הזה כולו מתייחד לעבודת ה' ולחכמת התורה, ולא יעסוק בחרישה ולא בקצירה, אלא יתייחד לה' בלבד, כמו שאמר: 'יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל' (דברים לג, י). 167

במילים "ולא יעסוק בחרישה ולא בקצירה" הד לדברי רשב"י הנרמזים: "קוצר בשעת קציר, חורש בשעת חריש, דש בשעת שרב, זורה בשעת הרוח. אימתי אדם למד תורה?!" אלא שהדברים ההם

איגרות הרמב"ם, עמ' רכט, וכן הנ"ל, אבות, עמ' עה, כך נהג הרמב"ם עם אחיו דוד, שטבע בים 'זבדו ממון רב לי ולואחרים' (שילת, איגרות הרמב"ם, שם). לדעתי, אין מקום לספק של שילת (שם), אם מותר לדעת הרמב"ם לקבל משכורת מאחר לשם לימוד גרידא, כשהדבר בא מיוזמה גמורה של הנותן. ראה בהלכות מתנות עניים י, יח, הנזכר: "ולא קיבלו מהן כשנתנו להן".

162 ראה בבלי, פסחים נג, ע"ב. כפי שציין הרמב"ם כאן, נהגו הסוחרים בינם לבין עצמם לכבד כך סוחר גדול. על מנהג זה על פי תעודות הגניזה מימי הרמב"ם ראה מה שהערת אצל גויטיין ופרידמן, ספר הודו, ב, עמ' 203.

163 פירוש המשנה, נזיקין, עמ' תמה; שילת, אבות, עמ' קנד (התרגום בשינוי קל).

164 והלך ישר וכו' החשבונות וכו', על פי קהלת ז, כט.

165 על פי שילת, רמב"ם מדויק. ראה רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' רפח-רפט.

166 כפי שציין רבינוביץ, שם, עמ' רפט.

167 התרגום בעזרת מורה נבוכים (שורץ), עמ' 569; בלאו, מילון, עמ' 190.

נאמרו לא על שבט לוי אלא על ישראל כולם, ובהמשך שם: "אלא כשישראל עושים רצונו של מקום מלאכתם נעשית על ידי אחרים".¹⁶⁸

נמצא שלפי הרמב"ם ההטבות המועטות שהעניקה ההלכה לתלמידי חכמים ניתנו להם בשל היותם דומים לכוהנים וללויים, ואת הפרנסה שהעניק ה' לכוהנים וללויים העניק להם מפני שהובדלו לעבוד את ה' ולשרתו ולהורות תורתו לישראל. אלא שבעולם הזה אין הקב"ה מזכה לתלמידי חכמים דבר המספיק להם. בהלכה יג ההיבדלות מענייני העולם הזה אינה לשם תלמוד תורה אלא כדי לעמוד לפני ה', לשרתו ולעבדו, ולדעת את ה'.¹⁶⁹ הקב"ה יזכה ל"כל איש ואיש מכל באי העולם", היינו, לכל בריותיו, יהודים ולא יהודים, שייבדלו מעול החיים כדי לדעת אותו.¹⁷⁰ במקום אחר ביאר הרמב"ם ש'כל העולם יזכו לכך בימות המשיח. הלכות מלכים ומלחמות יב, ה:

ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה, ולא קנאה ותחרות, שהטובה מושפעת הרבה, וכל המעדנים מצויין כעפר, ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד, ולפיכך יהיו חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומין העמוקין וישיגו דעת בוראם כפי כח האדם, שנ' 'כי מלאה הארץ דעה את ה'' (ישעיהו יא, ט).¹⁷¹

ההיבדלות וההתייחדות לעבוד את ה' ולדעת אותו, שבדברי הרמב"ם הללו, מביאים אותנו לעיין שוב בטעם הימצאותם של עשרת הבטלנים בבית הכנסת, לפי שיטתו במשנה תורה ובפירוש המשנה למגילה ולסנהדרין. בשלושת המקומות הללו הבדלים (נוספים) שמן הראוי לתת את הדעת עליהם, וכפי הנראה כולם שונים משיטת רש"י הנזכרת, שעשרה בטלנים נמצאים בבית הכנסת, כדי להבטיח שיהיה שם מניין לתפילה. לשיטת הרמב"ם (והראב"ם) לא נזכרה שום זיקה בין עשרת הבטלנים לבין תפילה בציבור.¹⁷²

בתשובתו (סימן קנג) בית הכנסת הוא מקום עשיית צורכי הציבור אלא שהבטלנים הלכו לשם רק בשעת הצורך. הוא הדין שבמשנה תורה בית הכנסת הוא מקום צורכי הציבור (הלכות מגילה א, ח): "עשרה בטלנים קבועין בבית הכנסת לצרכי צבור", אלא שהם נמצאו שם בקביעות, כדי להיות מזומנים כל עת שצריך. בפירוש המשנה לסנהדרין א, ו, כאמור, אין לעשרת הבטלנים שום מלאכה אלא "מלאכת שמים, רצוני לומר, תלמוד תורה ולשבת בבתי כנסיות" (במקור: אלקראה ועמארה בתי כנסיות). על צורכי הציבור לא נאמר כלום. 'קראה', מילה במילה 'לקרוא, קריאה', הוא בוודאי תלמוד תורה (כפי שתרגמתי),¹⁷³ כמבואר בפירוש המשנה למגילה. הביטוי 'עמארה בתי כנסיות' דומה לביטוי

168 ספרי דברים, עמ' 90, פסקה מב, ומקבילות.

169 חסרון זכר התורה בהלכה זו מודגש במיוחד לאור התקבולת שצוינה אצל רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' רצ, לספרי במדבר, קרח סימן קיט, עמ' 144: "הרי כתר תורה מונח כדי שלא ליתן פה לבאי העולם [...] לכל באי העולם".

170 על כך שהבטחה זו ניתנת לא לישראל בלבד ראה שילת, אבות, עמ' עה, והספרות שצוינה שם; רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' רצ.

171 על פי שילת, רמב"ם מדויק, עמ' ריג. לגרסה 'יהיו חכמים' ראה שילת, שם, הערה 4, והשווה מהדורת פרנקל, ילקוט שינויי הנוסחאות שם, עמ' תרכו, שכן הוא בכתבי יד התימניים והספרדיים ובדפוסים קדומים, אבל בכתבי יד אשכנזיים ובמקצת הדפוסים הקדומים: 'יהיו ישראל חכמים'. וכן הוא (ישראל) גם במהדורת קאפח. לא עמדתי על הנוסח בלי 'ישראל' אצל פרידמן, המשיח בתימן, עמ' 62, הערה 62.

172 ראה בלידשטיין, התפילה, עמ' 283, הערה 11 (על הרמב"ם), ועל 'קריאה בתורה' שם, ראה לעיל, הערה 102.

173 בתרגום שבמשניות דפוס נאפולי: 'לקרות בתורה', ואולי הוא משקף מקור, כפי שאצלנו במגילה: 'ואלקראה פי אלתורה'. וראה לעיל, עמ' 783, בטיטה של פיהמ"ש לשבת א, ב: 'נקטע אלקראה'.

הערבי *عمارة المساجد* ('עמארה אלמסאגד', שהוא על-פי הקוראן ט, יח *إنما يعمر مساجد الله من آمن بالله*), שמשמעו: להישאר במסגדים, לבקר בהם, או לדאוג לתיקונם ולכליהם, להתמיד בעבודת האל בהם, ללמוד בהם ולשמור אותם מחילולם.¹⁷⁴ על פי הצירוף של הלימוד והתקבולת בפירוש המשנה במגילה ובמשנה תורה, סביר להניח שהרמב"ם התכוון לשהייה בבתי כנסיות ולא לתיקונם.¹⁷⁵

פירוש המשנה למגילה א, ג קרוב יותר לכתוב במשנה תורה, שהרי כאן תפקידם הראשון של עשרת הבטלנים הוא צורכי הציבור. עליו נוספו שני תפקידים: "תלמוד תורה ולהישאר בבית הכנסת".¹⁷⁶ המילים האחרונות הן תרגומו לביטוי 'מלאזמה' בית הכנסת.¹⁷⁷ שלכך התכוון הרמב"ם מוכח לא מן התקבולת לפירוש המשנה בסנהדרין ('עמארה') ומשנה תורה ('קבועין') בלבד אלא משימוש הביטוי במקומות אחרים בערבית-יהודית, ובראש ובראשונה בכתבי הראב"ם. בפרק שבחיבורו 'כתאב כפאיה אלעאבדין' על סוגי ההתבודדות ('לואת') מקבילה מובהקת: "וכהן גדול אֹמַר במלאזמה אלמקדש ומן המקדש לא יצא ולא יחלל וכו'", ובתרגום: "וכהן גדול נצטווה להישאר במקדש - ומן המקדש לא יצא ולא יחלל וכו' (ויקרא ח, לג)".¹⁷⁸

הדוגמה השנייה באה במכתב מעניין מן הגניזה שאישה פשוטה כתבה אל 'נגידנו דוד', הוא נכד נינו של הרמב"ם (ר' דוד בן ר' יהושע בן ר' אברהם בן ר' דוד בן ר' אברהם בן הרמב"ם). בעלה נציר (כך שמו) 'התאהב בה' ונמשך אל התנועה הצופית, והיא ביקשה מן הנגיד להורות לו לרדת מן ההר. "ואדא אראד אלתטוע יכון פי אלכניס מלאזם תפלת שחרית ומנחה ומעריב [...] אכפאף אלמדכור מן אלטלוע אלי אלגבל ומלאזמה בית הכנסת", ובתרגום: ואם ירצה לעשות מעשה חסידות, שיהיה בבית הכנסת בהתמדה¹⁷⁹ בתפילת שחרית ומנחה ומעריב [...] למנוע את הנזכר מלעלות אל ההר ולכפות עליו להישאר (מלאזמה) בבית הכנסת.¹⁸⁰ במקום ההתבודדות בהר, דרגת התנתקות שגם הראב"ם שיבח ביותר,¹⁸¹ רצתה אישה זו שבעלה יסתפק בישיבה בבית הכנסת.

בניגוד לכתוב במשנה תורה ('לצרכי ציבור'), בפירוש המשנה לא ציין הרמב"ם לאיזו תכלית נשארים עשרת הבטלנים בבית הכנסת אלא שהיא בעצמה סוג של 'מלאכת שמים' (מסכת סנהדרין) או פעולה

-
- 174 ראה לין, מילון, עמ' 2154. רובין, הקוראן, עמ' 155, תרגום: 'יוכן וישמר'.
- 175 וכן במשניות דפוס גאפולי: 'ישיבת בתי כנסיות'. קאפח תרגום: 'וישוב בתי כנסיות'. הביטוי *عمر الدار* משמעו: יישב את הבית (ליין, שם).
- 176 כאמור, בספרו המקורי של הרמב"ם קשה להכריע אם המילים הללו "ואלקראה פי אלתורה ומלאזמה בית הכנסת" נמחקו או לו.
- 177 'מלאזמה' הוא מקור של 'לזם' III, שמשמעו הרגיל דבק במישהו או במשהו והתמיד בו. 'לזם I ביתה' משמעו: לא יצא מביתו, נשאר בביתו.
- 178 כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 396. ראה לעיל, הערה 120, שבכפאיה (דנה), עמ' 112, כתב הראב"ם פרפראזה ללשון אביו 'מלאזמה': 'אקאמתמא', מילולית: שהייתם.
- 179 במקור: 'מלאזם', בינוני פועל של 'לזם' III, אבל כאן המושא הישיר הוא התפילה.
- 180 כ"י TS 8 J 26.19, ראה אור אצל גויטיין, תצ"ף; תרגום אצל הנ"ל, חינוך, עמ' עב-עד (שם תרגם את הביטוי האחרון: 'לבוא בקביעות אל בית הכנסת'). ראה תיקונים ודיון אצל פרידמן, המשיח בתימן, עמ' 107. על פי הלשון בלבד, אפשר היה לתרגם את הסיפה: 'ולמנוע ממנו להישאר בבית הכנסת', אולם מוכח שהכוונה להפך. אם כן, 'אכפאף' (כפף IV) שבמקור יוצא לשתי פנים: בליווי 'מן' משמעו כפה שלא לעשות ובלעדיו כפה לעשות, וכך תרגם גויטיין, שם, עמ' עד (יש לתקן, לדעתי, אצל בלאו, מילון, עמ' 600).
- 181 כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 386, 394; ויזנברג, פירוש, עמ' תסה. אולם לפי הרמב"ם, פירוש המשנה, ההקדמה למסכת אבות, פרק ד, עמ' שפג; שילת, הקדמות, עמ' רלח, שפג (התרגום בשינוי קל): "לא שישכון בנקיקים ובהרים".

נוספת שהם צריכים לעסוק בה (מסכת מגילה). אין אנו יכולים אלא לתהות אפוא, אם התכוון לרמז למטרה של התבודדות והתנתקות, כדי שיוכל אדם לפנות את לבו לידיעת ה', כפי שהוא במשנת בנו (ראה להלן).

מעניין לעניין יש לציין שבאסלאם משמש ביטוי מקביל, ملازمة المسجد (מלאזמה אלמסגד), היינו, להישאר במסגד.¹⁸² לאור דיונו על פרנסתם של הבטלנים במשנת הרמב"ם נצטט חדית' (מסורת) שמביא אבן חזם, החכם האנדלוסי בן המאה האחת-עשרה, יליד קורדובה: "ראוי לשבח, למי שאינו זקוק לפרנסה, להישאר במסגד (מלאזמה אלמסגד)",¹⁸³ ומשתמע שמגונה למי שצריך פרנסה להישאר כל הזמן שם. המונח הרגיל לכך הוא 'רבאט'. אלזרקאני, בן המאה השבע-עשרה, ציטט חדית' המבאר את 'ראבטו' בקוראן ג, ר: "כאן 'רבאט' הוא להישאר במסגד (מלאזמה אלמסגד) בציפייה לתפילה".¹⁸⁴ משמעו של 'רבאט' גם לשבת במחנה צבאי על הגבול, להתאמץ במלחמה.¹⁸⁵ מחבר מודרני, שאף קורא לשהייה במסגד 'מלאזמה אלמסגד', הסביר את המונח הרגיל: "המעשה הראוי הזה נקרא 'רבאט' לדמות אותו לישיבה במחנה הצבאי, כדי לצאת למלחמת האל יתעלה", היינו, מלחמת הנפש בעבודת האל.¹⁸⁶

שבח למידה מסוימת של התבודדות והתייחדות ('אנקטאע', 'אנפראד') עולה מכתבי הרמב"ם במקומות נוספים.¹⁸⁷ כך, למשל, בפירוש המשנה לאבות ג, ד ("הניעור בלילה והמהלך בדרך יחידי והמפנה לבו לבטלה")¹⁸⁸ ביאר הרמב"ם בתוספת שהוסיף בשוליים בספרו המקורי: "יקול הנעור בלילה לבטלה ומן ינפרד בנפסה איצא לא לגאיה אלא לבטלה וכדלך המפנה לבו מדרכי העולם לא לאדראך חקיקה אלא לבטלה", ובתרגום: הוא אומר הנעור בלילה¹⁸⁹ לבטלה ומי שמתבודד גם כן לא לתכלית אלא לבטלה וכמו כן המפנה לבו מדרכי העולם לא להשגת אמת אלא לבטלה.¹⁹⁰ מתוך לאו אתה שומע הן. מעלת ההתבודדות לתכלית השגת האמת, היינו, לדעת את ה' ולדבוק בו.

אמנם הרמב"ם התווה הנחיות לתרגול שדרכו אפשר להתקרב לאהבת ה' ולידיעתו ולדבקות בו.¹⁹¹ אולם חוץ מן הדברים הסתומים בפירוש המשנה על עשרת הבטלנים הנשאים בבית הכנסת - שלא העתיקם במשנה תורה - לא ידוע לי על שום מסגרת הלכתית שקבע למתבודדים, לא בזמנו אנו ולא לעתיד לבוא. במקומות האחרים אצל הרמב"ם, הנרמזים, אין המתבודדים בהכרח יהודים, ופרנסתם אינה מוטלת על הציבור אלא על הקב"ה. כבר ראינו שבתשובתו (סימן קכג) הסביר, שעשרת הבטלנים היו מוכנים לבטל את המלאכה שעוסקים בה לשם פרנסה, כדי לבוא לבית הכנסת בשעת

-
- 182 על שימוש של מחבר 'ראשית חכמה' בביטוי 'תלאזם אלמסגד' לבית הכנסת, ראה להלן, הערה 225.
- 183 אבן חזם, ד, עמ' 239: ويستحب ملازمة المسجد لمن هو في غنى عن الكسب.
- 184 אלזרקאני, שרח, ביירות 1411, א, עמ' 463: الرباط هنا ملازمة المسجد لإنتظار الصلاة. תודתי לפרופ' יוחנן פרידמן, שהעיר לי על שני המקורות האחרונים.
- 185 ראה ליין, מילון, עמ' 1013-1014.
- 186 אלחמידי, עמאר'ה אלמסגד, עמ' 8: وتسمية هذا العمل الصالح بالرباط تشبيهه له بالمرابطة للجهاد في سبيل الله تعالى.
- 187 על הסגפנות והפרישות בכתבי הרמב"ם ראה פרידמן, המשיח בתימן, עמ' 121, הערה 153, והמקורות והספרות שצוינו שם. על הרמב"ם והמיסטיקה ראה עוד אידל, הרמב"ם והמיסטיקה; קלנר, מפגש הרמב"ם; בלומנטל, מיסטיקה פילוסופית, עמ' 51-151, והספרות שצוינה במחקרים הללו.
- 188 השווה את הנוסחאות אצל אבות (שרביט), עמ' 119.
- 189 על שבח הניעור בלילה להתבודדות אצל הרמב"ם, ראה כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 416, 418.
- 190 נדמה לי שקטע זה (הסיפה) פורסם לראשונה אצל פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 545, הערה 104. ראה שילת, אבות, עמ' נ (ראה ההסבר שם), קמד (התרגום בשינוי).
- 191 כנזכר בכמה מקורות ומחקרים. ראה פרידמן, שם, עמ' 532-550, והמקורות והספרות שצוינו שם.

הצורך. בפירוש המשנה ובמשנה תורה הבטלנים אנשים שאין להם כל מלאכה אחרת אבל על פרנסתם לא אמר רבנו כלום, והנחנו שלדעתנו הם התפרנסו מממונם שלהם.

ז. ההיבדלות וההתבודדות; מינוי עשרת הבטלנים ופרנסתם במשנתו של הראב"ם

הראב"ם, 'ראש כל החסידים',¹⁹² שקד על סדרי התפילה, מהותה והכוונה בה, והשתדל להעלותם בדרגות הקדושה והרוחניות. שוב ושוב הדגיש את החובה לנהוג בבית הכנסת כראוי למוסד הממלא את מקום בית המקדש. "ואנו בני הגלות בית הכנסת הוא המקדש שנשאר לנו. אמרו ז"ל 'ואהי להם מקדש מעט (יחזקאל יא, טז), אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות' (בבלי, מגילה כט ע"א)."¹⁹³ בהתבודדות ראה תחנה חשובה בדרכו של החסיד להשגת נבואה, ידיעת הבורא והדבקות בו ('וצול').¹⁹⁴ וכן הודה שבדברים הללו מצא בצופים דוגמה לחיקוי.¹⁹⁵

את טעמן של מצוות בתורה הסביר הראב"ם בהתנתקות מחיי העולם הזה ובהתבודדות. כך בדבר שמירת השבת (בקטע מן 'כתאב כפאיה אלעאבדין' שטרם ראה אור): "איאם אלשבתות אלתי מענאהא אנקטאעא ען אלאעמאל אלדניויה ואלתצרפאת אלמשגלה ואלתזאמהא כלוה ואנעכאפא"¹⁹⁶ וכו'. בתרגום: ימי השבתות, שתכליתם ההתנתקות מן המלאכות היום-יומיות והעבודות¹⁹⁷ המטרידות, ושמירתם בהתבודדות ובהסתגרות לעבודת ה'.¹⁹⁸ וכן בדבר האבלות (בקטע מן 'כתאב כפאיה אלעאבדין' שראה אור לאחרונה): "סר אלאבלות אלמאמור בהא הו פי חק"¹⁹⁹ אלאחיא ליתנבהון באלאבלות ויעתברון מן²⁰⁰ חאלהם ויתדכרון אלמות אלקאטע²⁰¹ אללדאת אלתי תשתגל²⁰² אכתר אלנאס פי מדה חיאיתהם ופי דלך יקול שלמה טוב ללכת" וכו'. בתרגום: סוד האבלות שמצויים בה הוא למען החיים, כדי שיתעוררו על ידי האבלות ויתבוננו במצבם ויזכרו במוות המפסיק את ההנאות שמעסיקות את רוב הבריות במשך חייהם, ובזה אומר שלמה 'טוב

-
- 192 לכינוי זה ראה פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 327, שורה 9; גויטיין, חברה, ה, עמ' 483, 641, הערה 304.
- 193 כפאיה (דנה), עמ' 109, ובהמשך: "ואתה יודע שבמשך ארבעים היום שבהם היה השליח ('אלרסול'), היינו, משה רבנו) מתבודד ('מנקטע') לפניו יתעלה" וכו' (התרגום בשינוי).
- 194 ראה את הפרק הנזכר אצל כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 382-424, ואת מחקריהם של פנטון, התבודדות; אידל, ההתבודדות; כהן, בשלום ובמישור, עמ' 46-52.
- 195 כמפורש בדבריו אצל כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 418, 422. על השפעת התנועה הצופית על תורת החסידות של הראב"ם בכלל, ראה וידר, השפעות; פנטון, הרמב"ם ובנו; מימון, גבולות; אילן, הספרות הצופית, והספרות שצוינה במחקרים הללו. על דמיון בין שיטותיו של הרמב"ם בתרגול לדבקות בה' לבין אלו של התיאולוג-המיסטיקן גזאלי בדרכו המקבילה של הטירון הצופי, ראה פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 546, 550.
- 196 עכפ VII (= VIII). ראה בלאו, מילון, עמ' 449 (שם: התמסר).
- 197 על צרף V 'עבד', ראה דים, מילון, עמ' 124.
- 198 כ"י TS NS 186.46, ע"ב, שורה 3-5. זיהוי הקטע על פי פנטון, ראה ג'פרסון, ביבליוגרפיה, עמ' 254.
- 199 ראה בלאו, מילון, עמ' 137.
- 200 עבר VIII מנהא (= בהא). אבל אין הקריאה ודאית (דומה שכתוב 'מאל' ותוקן), ואפשר לתרגם: ישתוממו ממצבם או כיו"ב.
- 201 ראה פרידמן, מילון חלפון, ערך קטע א.
- 202 ראה ליין, מילון, עמ' 1567.

ללכת אל בית אבל מלכת אל בית משתה באשר הוא סוף כל האדם והחי יתן אל לבו' (קהלת ז, ב).²⁰³

אף על פי שייחס הראב"ם חשיבות יתרה להתבודדות במדבר או בהרים, העריך גם את ההתבודדות בבתיים ובמקומות קדושים. רמזים רבים מצא במקרא להתבודדות באוהל מועד, במשכן או בבית המקדש.²⁰⁴ את 'הצבאת אשר צבאו פתח אהל מועד' (שמות לח, ח) ביאר:

הצבאת אלמתעבדאת אללואתי הגרן מנאזלהן והאגרן²⁰⁵ ללתעבד
 אשר נטשו את בתיהן והתמסרו
 לעבודת ה', כפי שאנשי הצבא עוזבים
 את בתיהם ונוסעים למקום
 מלחמתם. ומשמעות שנייה: אשר
 נלחמו בתאוותיהן מלחמת הנפש ופנו
 אל התמודדות הנשמה בהתמסרות
 אל האל ואל עבודת ה'. ולביאור השני
 הזה מספיק הביאור הראשון, כי הוא
 תכלית הביאור הראשון. וכאשר
 נעתקו אל הפרישות, שברו את
 מראותיהן, מפני שלא היה להן צורך
 בהן, ובאמצעותן ביקשו את קרבת
 האל, ושינו את הכלים המאפשרים
 את השגת התאוה והתענוג של
 העולם הזה לכלים דתיים המאפשרים
 לעבוד אותו יתעלה. אשר צבאו: אשר
 נפרדו מבתיהן כדי להתמסר לעבודה
 ה' לפני פתח אהל מועד.²⁰⁹

ביאור זה מעניין מכמה בחינות. במינוח ובמהות דמיון מובהק לביאורים צופיים לקוראן.²¹⁰ ראוי עוד לציין שהראב"ם לא נרתע מלייחס מעלת חסידות זו לנשים הפרושות.²¹¹

- 203 כ"י Bodl. MS. Heb. 2422, Opp. Add. fol. 56, יצא לאור אצל דוד, קטעים, עמ' יא, והתרגום בשינוי.
 204 ראה כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 394, 396 (ושם הדרשה הנ"ל לפסוק 'ומן המקדש לא יצא'; 'אחת שאלתי מאת יו' אותה אבקש שבתי בבית יו' כל ימי חיי לחזות בנעם יו' ולבקר בהיכלו' [תהילים כז, ד] ועוד),
 402 (שם שבח התבודדות 'בני הנביאים והחסידים' בבית המקדש), 406, 408, 410.
 205 ראה דוזי, מילון, ב, עמ' 747, הגר III.
 206 אני מציע להבין 'גִּהְד' זה כמו 'מגאהדה', לפי דוזי, מילון, א, עמ' 227.
 207 כפי III. ראה האווה, מילון, עמ' 660.
 208 ראה דוזי, מילון, ב, עמ' 716, נקל II.
 209 ויזנברג, פירוש, עמ' תצא (התרגום בשינויים). ראה עוד כהן, בשלום ובמישור, עמ' 57 (על פי תרגומו של ויזנברג).
 210 קוראן ט, כ: *الذين آمنوا وهاجروا وجاهدوا في سبيل الله باموالهم وانفسهم اعظم درجة عند الله* וכו' (אלדין אאמנו והאגרו וגאהדו פי סביל אללה באמואלהם ואנפסהם אעטם דרגה ענד אללה). תרגומו של רובין, קוראן, עמ' 155: 'המאמינים והמהגרים והקמים להיאבק למען אלוהים בהקריבם את רכושם ואת נפשותיהם...! הצופים דרשו פסוק זה על מלחמתו של המאמין בנפשו ובתאוותיו. ראה, למשל, לפי הקישור

כיוון שבית הכנסת הוא מקדש מעט, אפשר לראות במקורות הנרמזים בכתבי הראב"ם משום עידוד לתלמידיו החסידים להתבודד בבית הכנסת. בדבריו נמצאים גם רמזים ברורים למדי לכך.²¹² ההתבודדות ב'חצרות ה' צריכה להביא לידי התנתקות חיצונית והתבוננות פנימית, ולבסוף להשגה נבואית, ודוגמה זו תשמש את 'בני הנביאים והחסידים'.²¹³ אמנם הוא הביע הסתייגות מסוימת מן ההתבודדות בבתי הכנסת של 'בני הגלות' בימיו, בגלל התערובת המגונה שבהם, לדבריו, של תפילות נשגבות ושל משחקי ראשות ותכסיסי רשעות.²¹⁴

החסידים הלכו בדרכם לא רק ביחידות אלא חבורות חבורות. בפירושו לשיר השירים כבר דרש מורו של הראב"ם בחסידות הצופית, ר' אברהם החסיד, את הכתוב "צרור המר" (שם א, יג) כרמז על "החבורה שמתאחדת לדרישת המבוקש, והם בני הנביאים".²¹⁵ דומה שהראב"ם רמז לחבורת החסידים בשעה שאמר שדוד המלך בחר "חבורת צדיקים, יראי שמים"²¹⁶ וההולכים באורחות ישירים, ולקחם לבני מושבו, רעיו, חבורתו ומשרתיו".²¹⁷ לדבריו, "אנשי דור המדבר חיו כולם יחד בהתבודדות מן היישוב ארבעים שנה, וזאת כדי ששיגו את הדבקות בה' - ואולך אתכם ארבעים שנה [במדבר] וכו' למען תדעו כי אני ה' אלהיכם (דברים כט, ד-ה)".²¹⁸ כאשר ירד משה מהר סיני התבודד עם יהושע לפני שהלכו למחנה, ומשה לקח את אוהל המועד הרחק מן המחנה, גם כדי שיהושע יוכל להתבודד עמו שם.²¹⁹ ביאור הראב"ם בדבר "הצבאות אשר צבאו פתח אהל מועד" אף הוא תואם מגמה זו.

אולם הביטוי המובהק ביותר בכתבי הראב"ם בשבח ההתבודדות בחבורה בבית הכנסת נמצא בדבריו, שהובאו לעיל,²²⁰ על עשרת הבטלנים של בית הכנסת. במוסד הבטלנים, הנזכר במשנה כמאפיין של עיר גדולה, הוא מצא מסגרת, שאותה מילא תוכן חדש. ייתכן שמצא את הגרעין לכך

http://www.alsrdaab.com/vb/showthread.php?t=28063. שימושו של המאמין ברכושו במאבק הרוחני מזכיר את שינוי תפקיד המראות, כדי להתקרב לאל. יש לתת את הדעת על המילים 'האגרן וגאהדן' שנקט הראב"ם בביאורו. לביאור פירוש הראב"ם כאן וצביונו הצופי ראה גם את דבריו הקולעים של אילן, הנחות תאולוגיות, עמ' 45-47, ושם, עמ' 41-52, על מוטיבים צופיים בפירושו של הראב"ם לתורה בכלל.

211 בגלל החשש לפגיעה בצניעות התנגדו חכמי האסלאם שהאישה תישאר במסגד (ملازمة المسجد, מלאזמה אלמסגד), ועודדו אותה לעשות את מעמדי ההתבודדות 'במסגד ביתה'. ראה, למשל, המסורת המובאת לפי הקישור <http://www.aahlalheeth.com/vb/archive/index.php/t-115489.html>

212 ראה כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 386 ('ביות', בתים), 392 (בתים ומקומות לעבודת ה' וכיוצא בהם), 406 (בתים), 408 (מקומות עבודת ה', ראה להלן).

213 ראה כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 402.

214 שם, עמ' 408, 410. השווה דבריו אצל כפאיה (דנה), עמ' 179-180 (ראה פרידמן, מחלוקת לשם שמים, עמ' 256-259). וראה שם, עמ' 189, שלפעמים עדיפה תפילה מתוך התבודדות ביחידות על תפילת רבים; ראה בלידשטיין, התפילה, עמ' 285, הערה 28.

215 ראה פנטון, פירוש מיסטי, עמ' 580, 582 (ובזה תיקן אל נכון את הכתוב אצל הנ"ל, קטעי ר' אברהם החסיד, עמ' 55, ש'אלמצטחב' רומז על עשיית רב המדריך את החסיד; מכתב היד המתפרסם שם משתמע שהדרשה היא על שיר השירים ב, ג: 'דודי בין הבנים').

216 במקור: 'אכיאר', אותה מילה המתארת בדברי הראב"ם (כפאיה [דנה], עמ' 112) את עשרת הבטלנים בבית הכנסת.

217 כפאיה (רוזנבלאט), ב, עמ' 400 (תרגום).

218 שם, עמ' 390, 392 (תרגום).

219 ראה שם, עמ' 394; ויזנברג, פירוש, עמ' תסה (ושם: 'ומלאזמה יהושע לה').

220 כפאיה (דנה), עמ' 112-113. ראה את תרגום הפסקה לעיל, עמ' 762-763.

בפירוש המשנה של הרמב"ם, בתפקידם של עשרת הבטלנים, 'מלאזמה' בית הכנסת, להישאר בבית הכנסת. במשנת הראב"ם נעשו הבטלנים במפורש: פורשים מחיי העולם הזה, חפצים בחיי העולם הבא, מתבודדים ('מנקטעין') תמיד בבית הכנסת לתלמוד תורה ולהתפנות לעבודה ה'. משום כך ראויים הם, לדבריו, לזכויות מיוחדות כיורשיהם של הכהנים והלויים המקראיים.²²¹ בצעד פרשני נועז קבע הראב"ם מקום נכבד בהלכה שבימינו לחבורת החסידים הללו, ובניגוד למשנת אביו, חייב את הציבור לא רק למנותם²²² לתפקיד של התבודדות בבית הכנסת אלא אף לפרנסם. שם צריכים היו לשמש מקור השראה ואבן שואבת לכל מבקש ה', שילמדו מדוגמתם וירצו להתדמות להם, וזאת "לתקנת עבודת ה' בישראל".²²³

לבסוף, נביא פסקה מן החיבור 'ראשית חכמה', חיבור צופי בערבית-יהודית בהשראת 'חובות הלבבות', ששרידיהם ממנו נתגלו לאחרונה, ונחקרו על ידי נחם אילן. לפי השערתו יצא החיבור מחוג החסידים, שהראב"ם וצאצאיו עמדו בראשו.²²⁴ בדברים שכתב המחבר על מעלת השהייה בבית הכנסת הדים לכמה מן המוטיבים שמצאנו בפרשת עשרת הבטלנים במשנת הרמב"ם והראב"ם. אולי יש בהם משום הד גם למוטיב הלקוח מן האסלאם, שהרי הוא קורא לשהייה בבית הכנסת 'מלאזמה'²²⁵ אלמסגד', להישאר ב'מסגד' (!), ומשתמש במינוח אסלאמי לתורה.

ותלאזם אלמסגד ותטיל פיה אלגלוס אמא לקראה אלכתאב או לסמעה. ומן אלמסתחב אן פי כל בית כנסת מן יסמע פיהא דברי תורה פקיהא²²⁶ או וציה או ועטא ינבה אלנאס וידכרהם מא גפלו ענה. ויחבב עליהם אלמצות ואלפראלין וינהיהם ען אלמעאצי ואלנואהי. וילבתו פי דאלך גזו²²⁷ מן אלנהאר.

[= הישאר בבית התפילה ('מסגד' במקור!) והארך את הישיבה בו, כדי לקרוא את התורה או לשמוע אותה. 226. ראוי שבכל בית כנסת יהיה מי שמשמיע בו דברי תורה, בענייני

-
- 221 וראה עוד המובאה שלהלן, הערה 226, מכ"י BL Or. 2598, fol. 113.
- 222 ראה הלכות עבודה זרה וחוקות הגוים א, ג: "והבדיל לוי ומינהו ראש והושיבו בישיבה ללמד דרך ה' [...]. וצוה את בניו שלא יפסיקו מבני לוי ממונה אחר ממונה, כדי שלא ישתכח הלימוד".
- 223 כלשון הראב"ם בכפאיה (דנה), עמ' 113 (תרגום). פנטון, הרמב"ם ובנו, עמ' 30, ציין את ההבדל בין שיטת הרמב"ם ושיטת הראב"ם בפרשה זו. הוא השווה את בית הכנסת שבו עשרת הבטלנים המתבודדים לפי הראב"ם למוסד הכאנקאה, שהתפשט במצרים בתקופת הסלג'וקים. בכאנקאה אכלו וישנו צופים, שהקדישו את זמנם לדכר (קריאה טקסטית של שם אלה) ולקריאת הקוראן. לדברי פנטון "נזירים אלה היו אמורים לשמש גם דוגמה מוסרית לבני זמנם המוסלמים", אולם אין הדבר מצוי במקור שאליו הצביע (שם, הערה 56) כראיה לכך.
- 224 ראה אילן, ראשית חכמה, עמ' 44 ואילך.
- 225 נקטתי צורת המקור, כפי שכתב הרמב"ם בפירוש המשנה. המחבר כתב 'תלאזם', צורת עתיד לנוכח (המשמשת לציווי).
- 226 על שימושו של הכותב במילה 'מסגד' לבית הכנסת במשפט זה, כותב אילן, ראשית חכמה, עמ' 34: "אפשר שהדבר מעיד על תפיסתו של המחבר, שלפיה בית הכנסת והמסגד דומים זה לזה באופן מהותי, בהיותם המקום המתאים ביותר לעורר את הבריות - מוסלמים כיהודים - להעניק מימד של חיות לאורח חייהם הדתי, ולעורר אותם לא רק בהתנהגות בהתאם לנורמות ההלכתיות (קיום המצוות) אלא גם לחוויה דתית, שבמהותה היא אינדיבידואלית ולא ציבורית". אולם גם מוזר בעיניי, שהכותב נקט לשון 'אלכתאב' לתורה. אף על פי שבהשראת האסלאם משמשת מילה זו בערבית-יהודית לספר התורה או למקרא (ראה בלאו, מילון, עמ' 588), עד כמה שידוע לי אינה משמשת לדברי תורה בכלל, כפי שהמחבר כותב בהמשך (אילן תרגם: "בשביל לימוד תורה או להאזנה ל[קריאה] בה". על 'קראה' לתורה במשמעות לימוד התורה, ראה לעיל,

הלכה או מצווה או תוכחה, יעורר את האנשים ויזכירם את מה שהסיחו מדעתם. ויחבב עליהם את המצוות והחובות הדתיות, וירתיע אותם מפריקת עול והמעשים האסורים. וישהו שם לשם כך חלק מן היום. [227]

הערה 58). משום כך אינו מן הנמנע, לדעתי, שהמשפט הראשון שבפסקה מקורו בחיבור אסלאמי, ועל כן נזכרו 'אלמסג'ד', ו'אלכתאב', שמשמעו במקור המשוער, הקוראן, שהמוסלם יקרא אותו או יקשיב לקריאתו במסגד. עם זאת ראה כ"י BL Or. 2598, fol. 113, ע"א, שורה 14-18 (תרגום): "ולא נתן לשום שבט כמו שנתן לשבט לוי כולו, מפני שהם שירתו בקודש ועסקו בתורה (במקור: שגלהם באלתורה), כמו שנאמר: חלף עבודתם (במדבר יח, כא), וכן הוא עד היום תומך בתלמידי חכמים (במקור: אהל אלכתאב) ואינו מאבדם, כמו שנאמר: שלום רב לאהבי תורתך ואין למו מכשול (תהילים קיט, קסה)". התרגום, בשינויים קלים, על פי המובאה אצל בלאו, מילון, עמ' 24, בשם פרופ' חגי בן-שמאי. על פי המובאה שיערתי שאולי זהו חיבור קראי, ומשום כך נקט המחבר לשון 'אהל אלכתאב', הנופל על הקראים ('בעלי המקרא'). אולם פרופ' בן-שמאי הודיע לי שלדעתו המחבר הוא רבני. וראה עוד ספר הודו, ב, עמ' 323, הערה 44, שמחבר איגרת מתימן (כ"י TS J 5.5 18) ציטט דברי חז"ל בלשון 'קאל [= אמר] אלכתאב' (כנראה בטעות).

227 כ"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 1896, דף 9א, על פי אילן, שם (התרגום בשינוי קל).

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה - מהדורה מדעית, מבואות ונספחים, ירושלים תשס"ד.	אבות (שרביט)
אבן חזם, כתאב אלמחלי באלאתאר פי שרח אלמגלי באלאקתצאר, בירות [חש"ד].	אבן חזם
אוצר הגאונים (ערך: ב"מ לוין), א-יג, חיפה-ירושלים תרפ"ח-תש"ג [כרך יג חש"ד].	אוה"ג
אוצר הגאונים למסכת סנהדרין (ערך: ח"צ טויבש), ירושלים תשכ"ז.	אוה"ג לסנהדרין
M. Idel, <i>Maïmonide et la mystique juive</i> , Paris, 1991	אידל, הרמב"ם והמיסטיקה
מ' אידל, "ההתבודדות כ'ריכוז' בפילוסופיה היהודית", בתוך: ספר היובל לשלמה פינס (ערכו: מ' אידל, ז' הרוי וא' שביד), א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 39-60.	אידל, התבודדות
נ' אילן, "הנחות תאולוגיות ועקרונות פרשניים: לטיבו ולייחודו של פירוש ר' אברהם בן הרמב"ם לתורה", בתוך: דבר דבור על אופניו - מחקרים בפרשנות המקרא והקוראן בימי הביניים מוגשים לחגי בן-שמאי' (ערכו: מ"מ בר-אשר, ס' הופקינס, ש' סטרומזה וב' קיאזה), ירושלים תשס"ז, עמ' 31-70.	אילן, הנחות תאולוגיות
נ' אילן, "הספרות הצופית היהודית: בין השפעה להשראה", בתוך: טורים - מחקרים בהיסטוריה ותרבות יהודית מוגשים לד"ר ברנרד לנדר (ערך: מ' שמידמן), א, ניו יורק תשס"ז, עמ' א-כא.	אילן, הספרות הצופית
נ' אילן, "ראשית חכמה" - שרידי חיבור צופי בערבית-יהודית בהשראת 'חובות הלבבות', בתוך: עלי עשור - דברי הוועידה העשירית של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי-הביניים (ערכו: ד' לסקר וח' בן-שמאי), באר-שבע תשס"ט, עמ' 21-103.	אילן, ראשית חכמה
א' ארליך, "קריאת פסקאות מעשה בראשית ומזמורי שיר של יום בסידור הקדום על פי ממצאים חדשים מן הגניזה הקהירית", תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 189-202.	ארליך, קריאת פסקאות
בית הבחירה על מסכת מגילה לרבנו מנחם המאירי, מהדורת מ' הרשור, ירושלים תשכ"ב.	בית הבחירה למגילה
י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו.	בלאו, מילון
D. R. Blumenthal, <i>Philosophic Mysticism - Studies in Rational Religion</i> , Ramat Gan 2006	בלומנטל, מיסטיקה פילוסופית

- בלידשטיין, י' בלידשטיין, התפילה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם, ירושלים תשנ"ד.
- בנעט, איגרות הרמב"ם, מהדורת ד"צ בנעט, ירושלים תש"ו.
- בנוביץ, שינון מ' בנוביץ, "שינון: קריאת שמע במשנתו של רבי שמעון בר יוחאי", סידרא, כ (תשס"ה), עמ' 25-56.
- ברודי, י' ברודי, לתולדות נוסח השאליות, ניו יורק-ירושלים תשנ"ב.
- גויטיין, חברה S. D. Goitein, *A Mediterranean Society - The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza, I-VI*, Los Angeles-Berkeley-London, 1967-1993 (כרך שישי, המפתחות: S. D. Goitein & P. Sanders)
- גויטיין, חינוך ש"ד גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם - מקורות חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ב.
- גויטיין, תצוף S. D. Goitein, 'A Jewish Addict to Sufism in the time of the Nagid David II Maimonides', *JQR*, 44 (1953), pp. 37-49
- גויטיין ופרידמן, ספר הודו, ב גושן-גוטשטיין, מילון ערבי-עברי חדש, א-ב, תל-אביב תשל"ב-תשל"ו.
- גינצבורג, פירושם וחידישים ל" גינצבורג, פירושם וחדושים בירושלמי, א-ד, ניו יורק תש"א-תשכ"א.
- גינצבורג, שרידי הירושלמי, ניו-יורק תרס"ט.
- ג'פרסון, ביבליוגרפיה R. J. W. Jefferson & E. C. D. Hunter, *Published Material from the Cambridge Geniza Collections: A Bibliography 1980-1997*, Cambridge 2004
- גרוס, משקלים ב"צ גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד.
- דוד, קטעים י' דוד, "קטעים חדשים מספר המספיק לעובדי ה' לרבנו אברהם בן הרמב"ם", סיני, קלב (תשס"ד), עמ' עמ' ג-לח.
- דוזי, מילון R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes, I-II*,

- Leiden-Paris 1967 [reprint]
 W. Diem & H. P. Radenberg, *A Dictionary of the Arabic Material of S. D. Goitein's A Mediterranean Society*, Wiesbaden 1994
 דים, מילון
- רנ"נ ראבינאוויטץ, ספר דקדוקי סופרים, א-יב, ד"צ: ניו-יורק תש"ך.
 דק"ס
- מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות, ב (ערך: מ' הרשלה), ירושלים תשל"ז.
 דק"ס השלם, כתובות, ב
- מסכת נדרים עם שינויי נוסחאות, ב (ערך: מ' הרשלה), ירושלים תשנ"א.
 דק"ס השלם, נדרים, ב
- J. G. Hava, *Arabic-English Dictionary*, Beirut 1970
 האוה, מילון
- פירוש הרמב"ם למסכת שבת טיוטת הפירוש לפי קטעים אוטוגראפיים מגניזת קהיר, מהדורת ס' הופקינס, ירושלים תשס"א.
 הופקינס, שבת
- S. Hopkins, "Two New Maimonidean Autographs in the John Rylands University Library", *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 67 (1985), pp. 710-735
 הופקינס, שני אוטוגרפים
- ס' הופקינס, "תיקוני לשון והגבהת סגנון בפירוש המשנה לרמב"ם", בתוך: חקרי עבר וערב מוגשים ליהושע בלאו (ערך: ח' בן-שמאי), תל-אביב-ירושלים תשנ"ג, עמ' 259-233.
 הופקינס, תיקוני לשון
- הלכות גדולות על פי כתב יד רומי, מהדורת ע' הילדעסהיימער, ברלין תרמ"ח.
 הלכות גדולות (ברלין)
- ספר הלכות גדולות, מהדורת ע' הילדסהיימר, א-ג, ירושלים תשל"ב-תשמ"ז.
 הלכות גדולות (ירושלים)
- נ' וידר, "השפעות אסלאמיות על הפולחן היהודי", מלילה, ב (תש"ו), עמ' 120-37 (ובהדפסה מיוחדת, אוקספורד תש"ז).
 וידר, השפעות
- פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, מהדורת א"י ויזנברג, לונדון תשי"ח
 ויזנברג, פירוש
- H. Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic* (J. M. Cowan [ed.]), Ithaca 1966
 ור, מילון
- אלזרקאני, שרח, ביירות 1411.
 אלזרקאני
- ספר תורת חובות הלבבות לרבנו בחיי בן יוסף בן פקודה זצ"ל, מקור ותרגום, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשל"ג.
 חובות הלבבות
- חדושי רבינו שלמה בן אדרת ז"ל על מסכת מגילה, מהדורת ח"ז דימיטרובסקי, ניוארק תשט"ז.
 חידושי הרשב"א מגילה

	(דימיטרובסקי (
חדושי מגילה לרבינו נסים, ירושלים תרמ"ד.	חידושי מגילה לר"ן
עבד אלעזיז אלחמידי, עמאר'ה אלמסגד אלמענוי'ה ופצלהא, לפי הקישור: http://alminbar.al-islam.com/images/books/136.doc	אלחמידי, עמאר'ה אלמסגד
י' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם (תרגם מאנגלית מ"ב לרנר), ירושלים תשנ"א.	טברסקי, מבוא
תלמוד ירושלמי, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א.	ירושלמי (אקדמיה)
כ' כהן, "האם הגיע הטופס המקורי של 'משנה תורה' לארם צובה", בתוך: אר"ץ ומלואה - מחקרים בתולדות קהילת ארם צובה (חלב) ותרבותה (ערכו: ה' ירון, ע' יום טוב ומ' פרנקל), ירושלים תשס"ט, עמ' 106-120.	כהן, ארם צובה
כ' כהן, בשלום ובמישור - מידות ודעות בפירוש התורה של רבי אברהם בן הרמב"ם, ירושלים תשנ"ט.	כהן, בשלום ובמישור
ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, הוא כתאב כפא'ה אלעאבדין [הכרך השני מתוך החלק השני], מהדורת נ' דנה, רמת-גן תשמ"ט.	כפאיה (דנה)
S. Rosenblatt, <i>The High Ways to Perfection of Abraham Maimonides, I</i> , Baltimore 1938	כפאיה (רוזנבלאט)
חומש תורה שלמה (ערך: מ' כשר), טו, ניו יורק תשי"ג.	כשר, תורה שלמה, טו
ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל ² , ירושלים תשמ"ד.	ליברמן, יוונית ויוונית
ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה.	ליברמן, הירושלמי כפשוטו
הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון ז"ל מעצם כי"ק ז"ל, עם מבוא, פירוש והערות מאת ש' ליברמן, ניו-יורק תש"ח.	ליברמן, הלכות הירושלמי
ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א-י, ניו-יורק תשט"ו-תשמ"ח.	ליברמן, תוספ
E. W. Lane, <i>An Arabic-English Lexicon</i> , Beirut 1968 [reprint]	ליין, מילון
מדרש רבה שיר השירים מדרש חזית, מהדורת ש' דונסקי, ירושלים - תל-אביב תש"ם.	מדרש רבה ש"ש
מדרש תהלים, מהדורת ש' באבער, ניו-יורק תש"ח (דפוס	מדרש תהלים

	צילום).	(בובר)
מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון (תרגום והוסיף הערות ונספחים: מ' שורץ), תל-אביב תשס"ג.	מו"נ (שורץ)	
ד' מימון, "גבולות המפגש בין יהדות רבנית ומיסטיקה מוסלמית", אקדמות, ז (תשנ"ט), עמ' 9-29, ח (תש"ס), עמ' 43-72.	מימון, גבולות	
א' מלמד, אוצר המלים בתרגומים העבריים לפירוש המשנה לרמב"ם, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית תש"ס.	מלמד, אוצר המילים	
ספר מסעות של ר' בנימין ז"ל, מהדורת מ' אדלר, לונדון תרס"ז.	מסעות בנימין	
מסעוד חי בר' אהרן רקח, מעשה רקח, ונציה תק"ב.	מעשה רקח	
ר' מרגליות, מרגליות הים - מסכת סנהדרין, א-ב, ירושלים תשי"ח.	מרגליות הים	
משנה תורה הוא היד החזקה לרבינו משה ב"ר מיימון ז"ל, מהדורת ש' פרנקל, א-יב, ירושלים תשס"א-תשס"ה.	משנה תורה (פרנקל)	
רבנו משה בן מימון, ספר משנה תורה, מהדורת י' קאפח, א-כג, [קריית אונו] תשמ"ד-תשנ"ו.	משנה תורה (קאפח)	
סדר מועד של המשנה כתב-יד בנוסח תימן עם פירוש הרמב"ם בערבית, מהדורת י"ל נחום, דברי מבוא בידי ש' מורג, חולון תשל"ו.	סדר מועד כ"י תימן	
ספר הלכות רבתי לרבינו יצחק אלפסי כתב יד ניו יורק בית המדרש לרבנים באמריקה Rab. 692 (מהדורת ש"י פרידמן), ירושלים תשל"ד.	ספר הלכות רבתי	
רבינו משה בן מימון, ספר המצוות, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשל"א.	ספר המצוות (קאפח)	
ספרי על ספר דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט.	ספרי דברים	
פירוש המשניות של הרמב"ם, לפי: משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט.	פיה"מ	
פירוש המשנה לרבי משה מן מימון ז"ל, צילום של כ"י הונט' 117 וכ"י פוקוקו 295 ... וכ"י 73-72 שבספרית ששון, עם מבוא ... מאת ס"ד ששון, א-ג, קופנהאגן תשכ"א (= <i>Maimonidis Commentarius in Mischnam</i> , S. D. (Sassoon [ed.], Hafniae 1961).	פיה"מ פקסימילה	
פירושי ר' חננאל מסכת מגילה, מהדורת א' סאלאוויצקי, בתוך: פירושי ר' חננאל בר חושיאל לתלמוד (ערך: ד' מצגר),	פירושי ר' חננאל למגילה	

ירושלים תשנ"ו.

- P. B. Fenton, "A Re-discovered Description of Maimonides by a Contemporary", *Maimonidean Studies*, 5 (2008), pp. 267-291
 פנטון, גילוי מחדש
- י' ינון-פנטון, "הרמב"ם ובנו הראב"ם - המשכיות ושוני", בתוך: הרמב"ם - שמרנות, מקוריות, מהפכנות (ערך: א' רביצקי), א, ירושלים תשס"ט, עמ' 17-41.
 פנטון, הרמב"ם ובנו
- P. B. Fenton, "La "hitbodedut" chez les premiers Qabbalistes en Orient et chez les Soufis", in: *Prière, mystique et judaïsme; Colloque de Strasbourg (Septembre 1984). Textes rassemblés par Roland Goetschel*, Paris 1987
 פנטון, התבודדות
- י' ינון (פנטון), "פירוש מיסטי לשיר השירים בידו של ר' דוד בן יהושע מימוני", תרביץ סט (תש"ס), עמ' 539-589.
 פנטון, פירוש מיסטי
- P. B. Fenton, "Some Judaeo-Arabic Fragments by Rabbi Abraham he-Ḥasīd, the Jewish Sufi", *JSS*, 26 (1981), pp. 47-72
 פנטון, קטעי ר' אברהם החסיד
- מ"ע פרידמן, הרמב"ם המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב.
 פרידמן, המשיח בתימן
- מ"ע פרידמן, "הרמב"ם, זוטא והמוקדמים - סיפורם של שלושה חרמות", ציון, ע (תשס"ה), עמ' 473-527.
 פרידמן, הרמב"ם זוטא
- ש"י פרידמן, "השם גורם - דברי החכם נופלים על שמו", בתוך ואלה שמות, מחקרים באוצר השמות היהודיים (ערך: א' דמסקי), ב, רמת-גן תשנ"ט, עמ' נא-עז.
 פרידמן, השם גורם
- מ"ע פרידמן, "שני כתבים מימוניים - מכתב מאת הרמב"ם אל ר' שמואל החכם ואיגרת ברכה אל הרמב"ם לרגל נישואיו", בתוך: מאה שערים - עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי (ערכו: ע' פליישר, י' בלידשטיין, כ' הורוביץ, ד' ספטימוס), ירושלים תשס"א, עמ' 191-221.
 פרידמן, כתבים מימוניים
- ש"י פרידמן, "לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי", בתוך: ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן (ערך ש"י פרידמן), ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 119-164.
 פרידמן, לאגדה ההיסטורית
- מ"ע פרידמן, חלפון הלוי הסוחר הנוסע הגדול [עתיד לראות אור].
 פרידמן, מבוא חלפון
- מ"ע פרידמן, מילון הערבית-היהודית לפי ארכיון חלפון הלוי מגניזת קהיר [עתיד לראות אור].
 פרידמן, מילון חלפון

פרידמן, מחלוקת לשם שמים	מ"ע פרידמן, "מחלוקת לשם שמים - עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו", תעודה י (תשנ"ו), עמ' 298-245.
פרידמן, רדופין	מ"ע פרידמן, "רגל רדופין וכלה רדופה להגיד שבחה בבית אביה", תורה לשמה - מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן (ערכו: ד' גולינקין, מ' בנוביץ, מ"ע פרידמן, מ' שמלצר וד' שפרבר), ירושלים תשס"ח, עמ' 343-303.
פרידמן, ריבוי נשים	מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל - מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים - תל-אביב תשמ"ו.
פרידמן, רש"י בבית מדרש הרמב"ם	ש"י פרידמן, "כלום לא נצנץ פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם?", בתוך: רש"י דמותו ויצירתו, ב: מקורותיו של רש"י והשפעתו (ערכו: א' גרוסמן וש' יפת), ירושלים תשס"ט, עמ' 464-403.
פרידמן, רשימות תלמיד	מ"ע פרידמן, "רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמונות ודעות ובהלכה", תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 583-523.
פרידמן, תרומת הגניזה לחקר הרמב"ם	מ"ע פרידמן, "עיונים בתרומת הגניזה לחקר הרמב"ם", בתוך: הרמב"ם וגניזת קהיר (ערך: מ"ע פרידמן) [עתיד לראות אור].
קאפח, איגרות הרמב"ם	רבינו משה בן מימון, אגרות, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשל"ב.
קוטשר, מחקרים	י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.
קוריינטה, מילון אנדלוסי	F. Corriente, <i>A Dictionary of Andalusí Arabic</i> , Leiden 1997
קלנר, מפגש הרמב"ם	M. Kellner, <i>Maimonides' Confrontation with Mysticism</i> , Oxford & Portland, Or., 2006
רבינוביץ, יד פשוטה	רבינו משה ב"ר מימון, משנה תורה עם פירוש יד פשוטה, מהדורת נ"א רבינוביץ, ירושלים תשמ"ד-תשס"ד.
רובין, הקוראן	הקוראן, תרגום מערבית והוסיף הערות א' רובין, תל אביב תשס"ה.
רטנר, אהבת ציון וירושלים, מגילה	ב' ראטנער, אהבת ציון וירושלים, מסכת מגילה, וילנה תרע"ב.
רצהבי, תשובות ר' יהושע	תשובות ר' יהושע הנגיד, מהדורת י' רצהבי, ירושלים תשמ"ט.

שאלות	שאלות דרב אחאי גאון, שמות, מהדורת ש"ק מירסקי, ירושלים תשכ"ד.
שילת, אבות	מסכת אבות עם פירוש רבנו משה בן מימון, מהדורת י' שילת, ירושלים תשנ"ד.
שילת, איגרות הרמב"ם	איגרות הרמב"ם, מהדורת י' שילת, א-ב, ירושלים תשמ"ח.
שילת, רמב"ם מדויק	רמב"ם מדויק - משנה תורה, ספר המדע; ספר אהבה, ספר זרעים; ספר שופטים, מהדורת שילת, מעלה אדומים-ירושלים, תשס"ד-תשס"ו. מהדורת י' שילת.
שילת, שבת	מסכת שבת עם פירוש רבנו משה בן מימון, מהדורת י' שילת, ירושלים תשס"ה.
ששון, מחקר מקיף	ס"ד ששון, מחקר מקיף על כתב ידו של הרמב"ם, ירושלים תש"ן (המובאות מן החלק העברי; הספר כולל מהדורת תצלום של המבוא לפיה"מ, פקסימיליה).
תוספתא	תוספתא, מהדורת ש' ליברמן, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח.
תשובות הראב"ם	תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, מהדורת א"ח פריימן וש"ד גויטיין, ירושלים תרצ"ח.
תשובות הרמב"ם	תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, א-ד, ירושלים תשי"ח-תשמ"ו.
תשובות הרמב"ם (פריימן)	תשובות הרמב"ם, מהדורת א"ח פריימן, ירושלים תרצ"ד.

BL = British Library

Bodl. = Bodleian Library, Oxford

JQR = *Jewish Quarterly Review*

JSS = *Journal of Semitic Studies*

JRL = John Rylands Library, Manchester

TS = Taylor-Schechter Collection Cambridge University Library